

Grensoverschrijdende censuur: het EHRM en oude en nieuwe media

Door Egbert Dommering*

In deze bijdrage wordt onderzocht wat de betekenis is van grensoverschrijdende censuur in de 21e eeuw. Het antwoord op deze vraag is niet goed te geven zonder terug te grijpen op de geschiedenis van de censuur. Daaruit blijkt dat er geen scherpe grens valt te trekken tussen repressieve en preventieve controle en dat grensoverschrijdende informatiestromen eigen zijn aan preventief en repressief toezicht door nationale staten, waarvan de effectiviteit afhangt van de schaarsteverhoudingen en fysieke controlemogelijkheden van de gebezigde informatietechnologie. Met deze wetenschap gewapend zullen wij het Internet bezien, een communicatiesysteem dat immers niet aan grenzen is gebonden. De historische lijnen worden verbonden met de rechtspraak van het EHRM.

I Censuur: de oude media

1. Het boek, het toneel, de manifestatie.

In het navolgende zal eerst naar de ontwikkeling van de censuur worden gekeken en zullen enige algemene aspecten van de censuur worden blootgelegd. Daarbij zal de aandacht zich met name richten op boek en krant, omdat deze bij de ontwikkeling van de censuur een centrale rol hebben gespeeld. Telkens zal de lijn uit het verleden worden doorgetrokken naar de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM).

1.1 Een blik in de geschiedenis¹

Wie een kerk vestigt en een kerkelijke organisatie opzet om het gedachtengoed van de religie van die kerk te verspreiden heeft de pretentie het enig juiste wereldbeeld te bezitten. Wie absolute wereldlijke macht begeert en verwerft, duldt geen tegenspraak op eigen handelen. Kerk en Staat zijn daarom van oudsher bronnen van censuur, daarin bijgestaan door de eerste universiteiten waarin vanaf het begin van de 17e eeuw de strijd tussen het cartesianisme en spinozisme enerzijds en bijbelse leerstelling anderzijds woedde. Kerkelijke censuur werd in eerste aanleg door de katholieke kerk uitgeoefend, maar in het door godsdiensttwisten verdeelde Europa van de 15e en 16e eeuw werden ook de nieuwe godsdiensten en kerken van de Reformatie al snel actief op dit terrein. Het absolutistische koninklijke en keizerlijke gezag in Duitsland, Frankrijk en Engeland slaagde er in gecentraliseerde vormen van censuur te vestigen. In de Noordelijke Nederlanden werd het wereldlijke toezicht ook door gemeentelijke en provinciale overheden uitgeoefend. De Revolutionaire machten die voor de absolutistische vorsten in de plaats kwamen na de Engelse Revolutie (1688) en de Franse (1789) namen snel de slechte gewoonten van hun voorgangers over. En ook de Universiteiten bleven een rol

* Hoogleraar informatierecht aan de Universiteit van Amsterdam en directeur van het Instituut voor Informatierecht (IVIR).

¹ Het volgende is gebaseerd op Censer (1994), Plantin-Moretus (1994), Friedman (1993), Roche (1989), Enno van Gelder (1947), Bellanger (1969) I, Kronenberg (1948), Chartier (1990), Luykx (1978), Weekhout (1998).

van betekenis spelen. Het is een te eenvoudige historische voorstelling van zaken om de censuur van de kerkelijke autoriteiten in chronologie langzaam te laten overgaan in die van de wereldlijke autoriteiten.² Beide vormen van toezicht zijn naast elkaar blijven bestaan, maar de Kerk heeft, historisch gezien, wel het voortouw genomen.

In Frankrijk is het de ordonnantie van Frans I van 1521 die de eerste integrale vorm van wereldlijke censuur introduceert. Een markeringspunt in de strijd tegen de reformatie is het door keizer Karel V in 1521 uitgevaardigde Edict van Worms, dat weliswaar universeel van werking was maar voor een deel zich expliciet richt tegen de geschriften van Luther. In navolging van de pauselijke bul 'Exsurge domine' waar het op was gebaseerd, beveelt het (in de Nederlandse versie) dat Luther's geschriften 'overal ende universalicken ende al verboden worden, verbrandt ende gheheelick te nieten ghedaen'.³ Na de uitvaardiging van dit Edict (maar ook al in het jaar daarvoor) vonden er overal in Europa grote boekverbrandingen plaats, georganiseerd als ware executies. Ten overstaan van een op het plein voor de kerk verzamelde menigte was een brandstapel opgericht waar de beul op een teken van de gerechtelijke autoriteiten de boeken in begon te werpen, soms nog onder trompetgeschal van een paar herauten.⁴ De koninklijke censuur komt in Engeland omstreeks deze periode van de grond, om in het Star Chamber Decree van 1586 het systeem te vestigen waarbij in samenwerking met de Stationerscompany een strakke regulering rond de drukpers werd opgetrokken. De Star Chamber was een gespecialiseerde afdeling van de Raad van State (Privy Council) die een arbitrage functie vervulde in censuur en drukkersprivilege aangelegenheden. Hij dankte zijn naam aan het plafond van zijn zittingszaal dat het firmament voorstelde. Van de Duitse filosoof Immanuel Kant is de uitspraak bekend dat er twee dingen op deze aarde waren die hem met ontzag vervulden: de zedelijke wet in zijn hoofd en de sterrenhemel boven zijn hoofd. De Star Chamber vormt dus een interessante toepassing van die uitspraak, al was zijn moraal niet die van de verlichte Kant. De Printing Act van 1649, later vernieuwd in 1662, zal het definitieve model voor de regulering van de drukpers worden. Evenals de Franse Code de la librairie van 1723 bevatte zij een set bepalingen die deels zien op onderwerpen die wij nu auteursrechtelijk zouden noemen, deels op controle op de inhoud van de informatie. Het zijn echte 'Informatiewetten'!

Ruwweg kan men zeggen dat de repressie van drukwerk in de Reformatieperiode en onder het absolutistische vorstengezag van vlak voor de Franse Revolutie haar hoogtepunten kende. De handel in boeken werd in laatstgenoemde periode streng gereguleerd en gehandhaafd door een landelijk opererende boekenpolitie.⁵ De tekst van de Déclaration concernant les imprimeurs van 1757 die naast de Code de la librairie de censuur op het drukwerk in Frankrijk regelde, opende met een verbodsbepaling die niet onderdeed voor het Edict van Worms: 'tous ceux qui seront convaincus d'avoir

² Aldus Koszyk (1972), p. 31.

³ Geciteerd bij Kronenberg (1948), p. 12.

⁴ Indringende beschrijvingen van boekverbrandingen in de Zuidelijke Nederlanden in de hervormingstijd bij Kronenberg (1948). Er bestaat een schilderij dat zich in het Prado te Madrid bevindt van Pedro Berruguete, getiteld 'St Dominicus en de Albigensen' waarop zo'n boekverbranding staat afgebeeld. De Albigensen waren een volk in Zuid Frankrijk dat er gnostische geloofsovertuigingen op na hield die door de katholieke geloofsleer als ketters werden aangemerkt. Zij zijn dan ook nagenoeg uitgeroeid.

⁵ Hesse (1991), hoofdstuk I bevat een nauwkeurige analyse hoe dit systeem omstreeks 1788-1789 functioneerde.

composé, fait composer et imprimer des écrit tendant à attaquer la religion, à émouvoir les esprits, à donner atteinte à notre autorité, et à troubler l'ordre et la tranquillité de nos états, sont punis de mort'.⁶ En de daad werd bij het woord gevoegd. Vanaf de reformatieperiode werden door de censuur verboden of illegale boeken verbrand, drukkers soms ter dood gebracht of gevangen gezet, nauwkeurige controle en registratiesystemen voor drukkers door de overheid ingesteld, drukkerijen doorzocht en drukwerk in beslag genomen. Dat lot trof niet alleen de geschriften van Luther na het Edict van Worms, maar een kleine tweehonderd jaar later ook nog de geschriften van onder meer Voltaire en Rousseau.

Waarom werden boeken verbrand, van de klassieke oudheid tot aan Nazi-Duitsland en China⁷? De Romeinse historicus Tacitus schreef in zijn *Agricolae* naar aanleiding van verbrandingen die ook in Athene en Rome hebben plaatsgevonden, dat het verbranden van boeken beoogde 'de stem van het Romeinse volk, de vrijheid van de Senaat en het geweten der mensheid te doen verdwijnen'.⁸ De Engelse dichter Milton schreef in 1644 in de *Aeropagitica* (zie hoofdstuk 5, 1.2): 'Books are no dead things' (...) 'Who kills a man kills a reasonable creature, God's image; but he who destroys a good book kills reason itself, kills the image of God, as it were, in the eye'.⁹ De Russische schrijver Boelgakov (...) die het manuscript van zijn boek 'De Meester en Margaritha' aan de vlammen prijs gaf, formuleerde het in de roman waarin hetzelfde gebeurt iets anders: "Manuscripten kunnen niet branden".¹⁰ Al deze uitspraken drukken hetzelfde op een andere manier uit. Informatie kan niet worden vernietigd door de dragers waarin zij zijn neergelegd te verbranden. Daarvoor zal men de geest die de informatie heeft bedacht moeten vernietigen. Het verbranden van een boek is een symbolische brandstapel voor de schrijver van dat boek en de geest die hij representeert. Het vuur als middel van vernietiging staat al sedert de Romeinen voor de goddelijke loutering.

Censoren zijn met hun registrerende rol trouwens een zege voor historici. De registers van de Parijse boekenpolitie die onder het *Ancien Régime* actief was vormen nu een rijke bron met materiaal over welke illegale boeken de mensen lazen; zij leveren een bijdrage aan de 'geschiedenis van het lezen'.¹¹ De originele en complete versie van Boelgakov's boek werd gered door de Stalinistische censuur. De tekst van het gedeeltelijk verboden boek werd later in de burelen van de KGB teruggevonden, en aan de hand daarvan is de complete versie samengesteld die in de Perestroika periode op de markt kwam.¹²

1.2 Censuur: object.

⁶ Geciteerd bij Chartier (1990), p. 64.

⁷ Voor de geschiedenis van de censuur in China zie in het bijzonder Armada (2002), p. 37-49.

⁸ Geciteerd bij Kronenberg (1948), p. 37. Dury (1995), p. 7-17 wijst op de religieuze betekenis van de *nota censoria* die door middel van een *lustratio* de eerschending moest herstellen.

⁹ Milton (1990), p. 240.

¹⁰ Chentalinski (1993), p. 126-151.

¹¹ Darnton (1995).

¹² Curtis (1991).

De instanties die zich van oudsher met censuur hebben beziggehouden geven al aan wat het object van de censuur is: staatsveiligheid en openbare orde, de zedelijkheid, en godsdienst en wereldbeschouwing. Toch lopen die drie categorieën tot op de dag van vandaag door elkaar. Uitingen die de goede zeden (in de zin van seksualiteit) raken kunnen licht ook in de andere categorieën terechtkomen. Geschriften van losse zeden kunnen ook gevaarlijk zijn voor de staatsrechtelijke openbare orde. De *livres philosophiques* bevatten letterlijk en figuurlijk ‘gepeperde’ ideeën: pornografie en verlichting gingen hand in hand.¹³ Tot 1800 worden de pornografische geschriften en geschriften die de goede naam van iemand aantasten als misdrijven tegen de openbare orde aangemerkt, maar in de Noordelijke Nederlanden werden na die tijd ‘ergelijke en faemrovende’ geschriften ‘waarin personen ‘schandelijk werden getraduceert’ gezien als misdrijven tegen de openbare orde en ‘obscoene boeckjens, streckende tot bedervinge van de jeught, ende aanleydinge gevende tot alle licentieuse ongebondenheyte’ als misdrijven tegen de goede zeden.¹⁴ Godslastering door middel van sexueel getinte uitingen vormen tot de dag van vandaag een steen des aanstoets. Na de val van een dictatoriaal bewind neemt de uiterlijke seksuele vrijheid toe, de censors van de dictatuur zijn ook puriteins.¹⁵ Repressie van een onwelgevallig wereldbeeld, onderdrukking van de verstoring van de openbare orde en beteugeling van de seksuele moraal lijken te worden bestierd door dezelfde ijzeren hand die zich in de buitenwereld tooit in handschoenen van verschillende kleur.

De drie categorieën vormen echter de kern. In de woorden van de 18e eeuwse verlichte censor Malesherbes: “*Restreindre la censure à qui intéresse la religion, les mœurs et l’autorité souveraine.*”¹⁶

1.3 Censuur: methode

Censuur wordt tegenwoordig geassocieerd met preventieve controle, hoewel de oorspronkelijke betekenis daar geen verband mee hield. Het begrip *census* stond voor zedelijke rangorde. De censor was geroepen om de door de gewaakte uiting verbroken orde te herstellen. Het vuur vevulde hier de functie van de louterende werking die de verstoring van de rangorde leteerlijk vernietigde.¹⁷ In de ogen van Montesquieu was de Romeinse censor een correctie op de absolute macht van de aristocratische regeringsvorm. De censor had binnen zijn bevoegdheid absolute macht.¹⁸ Censuur wordt thans gezien als de ergste vorm van repressie: door controle vooraf wordt voorkomen dat het gif zijn uitwerking kan hebben. Censuur en verspreidingsbeperking behoren echter

¹³ Darnton (1995), Leemans (2001).

¹⁴ Leemans (2001), p. 149.

¹⁵ Ermolaev (1997), p. 46, 89, 131 toont de stijgende lijn in puritanisme onder Stalin aan.

¹⁶ Malesherbes (1994), p. 119.

¹⁷ Dury (1995), p. 205-231.

¹⁸ Montesquieu, De l’Esprit des lois, Livre V Chapitre 8: “*En effet les censeurs ne doivent point être recherchés sur les choses qu’ils ont faites pendant leur censure; il faut leur donner de la confiance, jamais de découragement. Les Romains étaient admirables; on pouvait faire rendre à tous les magistrats raison de leur conduite, excepté aux censeurs.*”

bij elkaar.¹⁹ De censuurwetten richtten zich dan ook niet alleen tegen de schrijver, maar ook en vooral tegen degenen die de informatie vermenigvuldigden en verspreidden: de drukkers, boekverkopers en boekwinkels. Zij schreven dan ook meestal voor dat het titelblad van het boek (een belangrijk identificatiemiddel dat door de drukpers verder werd vervolmaakt) moest vermelden wie de schrijver en de drukker van het boek waren. Is er een datum aan te wijzen dat er een einde aan het preventieve toezicht werd gemaakt? Voor Frankrijk hanteert men de datum van 5 juli 1788 waarin de koning het geschoolde deel der natie ('personnes instruites') uitnodigde voorstellen te doen voor de agenda van de Etats généraux die het volgend jaar in mei bijeen zouden komen. Dat veronderstelde dus het toevertrouwen van gedachten aan het papier zonder voorafgaand overheidstoezicht. Het werden de bekende *Cahiers des Doléances*, en de vele pamfletten, die daarna in Frankrijk het licht zagen. Men kan van explosie van vrije publicaties spreken.²⁰ De censuur was in Frankrijk voordien trouwens minder effectief geworden, en omgeven met een beleid dat wij nu een 'gedoogbeleid' zouden noemen. De geciteerde draconische strafbepaling werd daarmee binnen een decennium een dode letter. Naast de officiële goedkeuring door de censuur ontwikkelde zich een systeem van 'permission tacites', 'permission simples', 'permissions de police', en 'simples tolérances' waardoor boeken en pamfletten met een meer of mindere legale status op de markt konden blijven.²¹ De drijvende kracht achter dit toleranter beleid was de al genoemde directeur van het koninklijke bureau van de boekhandel dat verantwoordelijk was voor de censuur, Malesherbes (1721-1794). Zijn *Mémoire sur la liberté de la Presse* dat een pleidooi bevat om een regeling te maken die meer in overeenstemming was met de praktijk van het gedoogbeleid, getuigt ervan.²² Daarin betoont hij zich niet alleen een kind van de verlichte tijd, maar vooral ook de practicus waarin wij de moderne Nederlandse politiecommissaris herkennen: er zijn teveel boeken om nog alles te kunnen vervolgen: "*Ce n'est point dans la rigueur qu'il faut chercher un remède; c'est dans la tolérance. Le commerce des livres est aujourd'hui trop étendu, et le public trop avide pour qu'on puisse le contraindre à un certain point sur un goût qui est devenu trop dominant.*"²³ Ik vermeld deze feiten omdat zij zo goed illustreren wat er gebeurt op een moment dat er een overvloedig aanbod van informatie komt. Het verbodstelsel gaat het schaduwbeeld van de oogluikend toegelaten praktijk vertonen, en de toezichthouder wordt de bemiddelaar die het compromis zoekt. Malesherbes, die een beperkte vorm van preventief toezicht wilde handhaven, werd echter ingehaald door de radicalere filosofie van de Assemblée nationale van 1789 die al het voorafgaand toezicht afschafte. Waar het de opstellers van de Déclaration om te doen was, werd scherp onder woorden gebracht door een belangrijke woordvoerder Mirabeau toen men discussieerde over de vraag of er *réprimer* of *restreindre* in de tekst moest komen te staan: "*Toutes les textes proposés portaient restreindre; je propose d'y mettre réprimer. On vous laisse un écritoire pour écrire une lettre calomnieuse, une presse pour un libelle; il faut que vous soyez puni quand le délit est consommé; or ceci est répression et non restriction, c'est le*

¹⁹ In Duitsland spreekt men ook wel van 'Vorzensur' en 'Nachzensur', Kilchenstein (1997), p. 23.

²⁰ Bellanger c.s. (1969) I, p. 423-424.

²¹ Darnton(1989); Roche (1989).

²² Birn (1989), Chartier (1990), p. 67-70.

²³ Malesherbes (1994), p. 83.

délit que on punit, et l'on ne doit pas gêner la liberté des hommes, sous prétexte qu'ils veulent comettre des délits"²⁴

In de tweede helft van de 18e eeuw zijn er ook sporen in Duitsland aanwijsbaar van een opkomende persvrijheid die het voorafgaand toezicht verwierp.²⁵ Ook daar treffen wij verlichte censoren aan, zoals de sprookjesschrijver Jakob Grimm (1785-1863; net als zijn broer Wilhelm bibliothecaris in Kassel), die vonden dat serieuze kritiek op de regering buiten het bereik van de censuur viel.²⁶

In Engeland was officieel het voorafgaand toezicht in 1695 afgeschaft door het niet verlengen van de Printing Act, dus bijna honderd jaar eerder dan de Franse Revolutie. Daaraan gingen heftige discussies in het Parlement vooraf naar aanleiding van een petitie van boekverkopers, drukkers en binders. De petitie stelde dat de censuur 'all learning and true information' onderwierp aan de arbitraire wil van een op geldbeluste en wellicht onwetende vergunningverlener. Dit stuk behelsde ook een verwijzing naar de belangen van de auteurs, want, zo heette het, de Printing Act 'destroys the Properties of Authors and their Copies; and sets up many Monopolies'.²⁷ De discussie rond de niet verlenging van de wet stond sterk in het teken van de kritiek op de monopolies van de Stationers en de ineffectiviteit van de censuur, omdat er inmiddels te veel illegaal materiaal in omloop was, een zelfde situatie dus als in het Frankrijk van honderd jaar later. In navolging van de argumentatie van de Engelse filosoof *John Locke* (1632-1704) die toen veel gezag in het parlement had, achtte men de strafrechtelijke controle achteraf een beter wapen tegen opruiende ('seditious') teksten dan de censuur.²⁸ Het wegvallen van de censuur op drukwerk leidde tot een vloedgolf van nieuwe publicaties, maar werd opgevolgd door een nieuwe vorm van beperkingen die nog tot ver in de 19e eeuw de pers zouden achtervolgen.

Deze beperkingen hielden direct verband met het feit dat er nog geen duidelijke theorie over de vrijheid van meningsuiting bestond. Deze vrijheid was ook niet aan de opheffing ten grondslag gelegd. Controle vooraf werd vervangen door controle achteraf, de inhoud van de controle bleef hetzelfde. Dat betekende dat drukker en schrijver aan dezelfde strafrechtelijke bedreiging bleven bloot staan voor politiek kritische of heterodoxe teksten. De 'verantwoordelijkheid volgens de wet' zoals het zou gaan heten (de termen staan zo nog in artikel 7 van de Nederlandse Gw), kan zo worden ingevuld dat er geen persvrijheid mogelijk is. De zwaarte van de (strafrechtelijke) sanctie achteraf zal een onderwerp blijven dat bij de persvrijheid de aandacht opeist. Zware sancties, bedreigingen en onzekere verbodsbepalingen hebben een *chilling effect*. Dit 'verkillende effect' treedt op doordat de angst over een zware sanctie bij overtreding van een vage, maar ruime verbodsbepaling tot gevolg heeft dat een riskante uiting niet meer wordt gedaan. Er treedt *zelfcensuur* op.²⁹ De (repressieve of preventieve) censor wordt het alter ego van de schrijver.³⁰

²⁴ Geciteerd bij Dury (1995), p. 43.

²⁵ Eisenhardt (1970), hoofdstuk VII.

²⁶ Goldstein (1989), p. 49.

²⁷ Siebert (1952), p. 260-261.

²⁸ Black(1987), p. 8-10.

²⁹ Zie naar aanleiding van het klimaat van bedreiging na de moord op Pim Fortuyn, Dommering (2002); als voorbeeld voor zelfcensuur zijn ook de praktijken in China, Tsaristisch en Sovjet Rusland, de DDR: *Armada* (2002).

De afschaffing van het voorafgaand toezicht had alleen gevolgen voor de Westerse democratieën. Er bleven in andere landen heel lang allerlei vormen van administratieve en semi-censuurcontrole bestaan, met name in Rusland en de landen van de Donaumonarchie.³¹ Met de komst van de totalitaire dictaturen van links en van rechts keerde zware vormen van preventief en repressief toezicht terug.

Toneel, opera en de manifestatie nemen in deze geschiedenis een eigen plaats in, omdat zij duidelijk lokaliseerbaar zijn. Anders dan boeken die zich over het gehele territorium verspreiden, clandestien verhandeld kunnen worden en in het geheim geconsumeerd, kenmerken de manifestatie, het toneel en de opera zich door een openbare uitvoering die publiek aantrekt. Zij zijn dan ook veel langer (en tot op de dag van vandaag) aan preventieve controle onderworpen gebleven van plaatselijke autoriteiten met vergaande bevoegdheden ten aanzien van de openbare orde.³²

1.4. Censuur: grensoverschrijding

Naar mate preventief en repressief toezicht sterker waren, werden de pogingen om haar te ontgaan talrijker. Daardoor werden de Nederlanden vrijhavens voor de drukpers waar boeken van buitenlandse schrijvers werden gedrukt. In de 16e eeuw werd Antwerpen (met de vermaard gebleven drukker *Plantijn-Moretus*) het centrum van met name uit Engeland, waar de repressie in die periode ongekende vormen aannam, uitgeweken schrijvers. In 1534 zag hier de eerste Engelse vertaling van het Nieuwe Testament van William Tyndale in gedrukte vorm het licht. Deze vertaling werd (zonder privilege of goedkeuring van de censurerende instanties) naar Engeland geëxporteerd, waardoor voor het eerst in de geschiedenis deze tekst op grote schaal voor het Engelse volk beschikbaar kwam. De eerste oplage bedroeg 3000, maar latere kenden zulke grote aantallen dat brandstapels de productie niet meer aan konden.³³ Tyndale werd vanuit Antwerpen een belangrijk pleitbezorger van de Protestantse zaak in Engeland. De centrale rol van Antwerpen werd in de 17e eeuw overgenomen door de Republiek der Zeven Provinciën. De beroemde drukker was hier *Louis Elsevier* in Leiden naar wie thans nog de gelijknamige uitgeverij heet. Deze firma was van meet af aan internationaler georiënteerd dan de Antwerpense firma. Of in de woorden van Elisabeth Eisenstein: "Thanks to the Elsevier presses in the Calvinist Netherlands, Catholic philosophers such as Galileo and Descartes could make major contributions to a new form of public knowledge that reshaped human culture throughout the entire world."³⁴

De Nederlandse Republiek bood dus de gelegenheid de boeken van Spinoza, Descartes, en Voltaire te drukken en te verspreiden. Ook Nederlandse kranten als de *Gazette van Leyden* en de *Gazette van Utrecht* gingen een Europese rol spelen, omdat zij niet gebonden waren aan de inhoudelijke beperkingen die het in Frankrijk gevestigde kranten onmogelijk maakten vrij over de binnenlandse situatie te berichten. De Franse ambassadeur diende dikwijls klachten in bij de Staten van Holland over bepaalde

³⁰ Coetzee (1996), chapter 2.

³¹ Zie daarvoor Goldstein (1989), p. 44-52.

³² Goldstein (1989), Schiphof (1996).

³³ Plantin-Moretus (1994), p. 59-70; Kronenberg (1948).

³⁴ Eisenstein (1985), p. 409; Israel (2001), hoofdstuk 5.

berichtgeving met het verzoek deze te staken (bijvoorbeeld over de vervolging van de Hugenoten na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685). De Staten vaardigden dan wel een verbod uit, maar dit werd niet nageleefd of gehandhaafd.³⁵ Dat was trouwens kenmerkend voor de Republiek: deze was een vrijhaven niet zozeer omdat de cesuurwetgeving niet bestond, maar omdat de uitgevaardigde Plakkaten, zoals de besluiten van de Staten heetten, niet of nauwelijks werden gehandhaafd.³⁶

De rol van buitenlandse waarnemers die de berichtgeving over de eigen overheid controleerden en de daarmee corresponderende zorg van de nationale overheid de bevriende mogendheden niet te kwetsen, blijft tot ver in de twintigste eeuw anathema voor het repressieve en preventieve toezicht. De geschiedenis van de Nederlandse strafbepaling die de belediging van vreemde staatshoofden tegen moest gaan kan hier als voorbeeld dienen. Voor de machtsovername in Duitsland door Hitler werd zij dikwijls ten gunste van laatstgenoemde toegepast (dikwijls ook weer op voorspraak van de Duitse ambassadeur). Tijdens de Vietnamoorlog toen er tegen de bombardementen werd gedemonstreerd met de leuze “Johnson moordenaar” beleefde zij een nieuw hoogtepunt.³⁷ Gaat het in deze gevallen om de bescherming van de diplomatieke betrekkingen in vredetijd, zodra de oorlog uitbreekt komt de censuur op volle gang. Het filteren en manipuleren van berichtgeving over het krijgstoneel (‘the theater of war’) wordt dan een punt van bijzondere zorg van de regeringen van de oorlogvoerende naties. De oorlogen tot aan de 20e eeuw zijn voornamelijk krantenoorlogen. De loopgravenoorlog van WO I is zowel in technologie (het ouderwetse slagveld) als in communicatie een overgang naar de nieuwe tijd. Het was zaak dat het publiek zo min mogelijk wist van de gruwelijke werkelijkheid van de loopgraven en de gasaanvallen. De Eerste minister in Engeland Lloyd George zei eens tegen een redacteur van een krant: ‘If people really knew, the war would be stopped tomorrow. But of course they don’t know and they can’t know.’³⁸

Het uitwijken naar een ander land om de censuur te ontgaan was dikwijls niet een voldoende beveiliging. Geïmporteerde boeken die de naam van de verboden schrijver vermeldden, stonden immers bloot aan het risico dat zij in beslag werden genomen en alsnog verbrand. Dat was er dan ook de reden van dat boeken dikwijls zonder de naam van de schrijver werden uitgegeven. Andere camouflagemiddelen die van de Reformatie tot de Verlichting werden gehanteerd waren schuilnamen, gefingeerde plaatsen van vestiging van de drukker, en anti-dateringen. Was daarmee misschien de aanval van de censuur gepareerd, er werd een ander probleem binnengehaald: drukkers konden daardoor gemakkelijk zonder de toestemming van de schrijver niet authentieke versies van het werk in omloop brengen. Omgekeerd werden er ook wel werken die de censuur onwelgevallig waren, op naam van een ander die het werk niet had geschreven, uitgegeven. Voltaire was hier herhaaldelijk het slachtoffer van. Uit de vele brieven die van Voltaire bewaard zijn gebleven klinkt een voortdurende kritiek op de Hollandse drukkers door die niet-authentieke versies van zijn werk uitgaven, of verontwaardiging dat een schandaal veroorzakend boek op zijn naam stond, of dat een pseudoniem aan hem werd toegeschreven.

³⁵ Schneider (1968), p. 66-67.

³⁶ Enno van Gelder (1972); Weekhout (1998).

³⁷ Zie het bekende commentaar op het Nederlandse strafrecht: T.J. Noyon, G.E. Langemeier & J. Rimmelink, *Het Wetboek van Strafrecht* (Arnhem: Gouda Quint 1972-..., artt. 115-118 Sr.

³⁸ Geciteerd bij Pilger (1994), p. 125.

Trachtte de schrijver zich fysiek of in het boek onzichtbaar te maken, een andere manier om de censuur te ontgaan was de inhoud te mystificeren door in vergelijkingen te spreken of een aan de te bekritisieren samenleving 'extern' gezichtspunt te kiezen. De dierenfabel is een oud voorbeeld van een literair genre dat geschikt is in gecamoufleerde vorm maatschappijkritiek te uiten.³⁹ Toen Karel I in de jaren (1630-1640) die aan de Engelse burgeroorlog vooraf gingen de publicatie van wat toen in Engeland heette 'corantos', verbod, werden er vrij snel nieuwsballades uitgegeven die in de verholde vorm van de metafoor over het nieuws berichtten. Ballades werden niet in het decreet genoemd.⁴⁰ Beroemd zijn ook de *Lettres Persanes* van *Montesquieu* (1689-1755) van 1721 dat onmiddellijk bij verschijnen een zeer gewild boek in Frankrijk werd. Dit in briefvorm geschreven boek, beschrijft toestanden in Frankrijk door de ogen van de Perzen die elkaar de brieven schrijven. In een brief van een van de schrijvers Usek wordt bijvoorbeeld een satire gegeven op de Franse koning (Lettre XXXVII). Het is een oude koning ('Le roi de France est vieux') die meer van hovelingen houdt die hem een servet aanreiken als hij aan tafel gaat dan van militairen die steden in bezit nemen. Over het paleis in Versailles: 'Il est magnifique surtout dans ses bâtiments; il y a plus de statues dans les jardins de son palais que de citoyens dans une grande ville.' En zo bevat het veel brieven die het koninklijke gezag ridiculiseren. Het werd geschreven in een tijd dat het absoluut verboden was om enige kritiek op het koninklijke gezag te uiten!

Het publiceren in het buitenland betekende overigens niet dat de schrijver gevrijwaard was van een juridische actie in zijn eigen land. Een recenter voorbeeld levert de Russische *samizdat* (wat betekent: "zelf publicatie") literatuur in de periode 1965-1984. Dit waren de manuscripten die niet door zware Sovjetcensuur heen kwamen en als onderhandse geschriften clandestien werden doorgegeven, veelal naar het buitenland werden gesmokkeld en in het Westen werden uitgegeven als *tamizdat* ("daar uitgegeven"). Schrijvers die op deze manier publiceerden of zelf naar het buitenland waren uitgeweken stelden zich bloot aan vreselijke straffen, terwijl hun boeken uit openbare collecties werden verbannen.⁴¹

De informatie die vanuit het buitenland het land binnenstroomde was een punt van zorg van de binnenlandse censoren. De beschouwingen van Malesherbes in de *Mémoires sur la librairie* zijn illustratief. Had hij al moeite om alle nationale drukkerijen onder controle te houden, met name in de provincie (liever een paar drukkerijen meer in Parijs waar genoeg controle ambtenaren op de been waren, dan één in Senlis⁴²), de buitenlandse import moest geconcentreerd worden in 'importplaatsen' die via strict gecontroleerde handelsroutes met grensplaatsen en havens in de gaten moesten worden gehouden.⁴³

1.5 Het EHRM en het boek en de krant

³⁹ Ik laat de geheimtaal buiten beschouwing, omdat daardoor de boodschap aan de openbaarheid wordt onttrokken. Van dit middel werd natuurlijk wel gebruik gemaakt om informatie de grens over te krijgen om deze in een ander land openbaar te maken.

⁴⁰ Siebert (1952), 157.

⁴¹ Ermolaev (1997), p.184-185.

⁴² Malesherbes (1994), p. 133 e.v.

⁴³ Malesherbes (1994), p. 165 e.v.

Als wij terugblikken dringt de conclusie zich op dat preventief en repressief toezicht kinderen zijn van dezelfde stam: de onwil van heersende machten kritiek op het gezag, de moraal en het heersende wereldbeeld te tolereren. We vinden dit inzicht ook terug bij het EHRM dat in zijn beslissing in 2001 in de *Ekin* zaak geen scherp onderscheid maakt tussen beide vormen van beperking.⁴⁴ Het voorafgaand toezicht en het onduidelijke en daardoor bedreigende toezicht achteraf doen niet voor elkaar onder. Zij moeten aan dezelfde strenge test worden onderworpen, als het gaat om een absoluut verspreidingsverbod.⁴⁵

Als het gaat om de grensoverschrijdende informatie die in een ander land verboden wordt, zien wij het Hof de nationale wettelijke bepaling waar het verbod op stoelt aan een strenge test onderwerpen. In de *Ekin* zaak werd door de Franse autoriteiten een oude verbodsbepaling toegepast om een Baskisch boek waarin de Baskische vrijheidsbeweging in positieve zin werd beschreven te verbieden. Het Hof achtte de verbodsbepaling in strijd met het verdrag. De verbodsbepaling was te vaag en discrimineerde bovendien tussen binnenlands en buitenlands drukwerk. In de *Spycatcher* zaak uit 1991 waarin de Engelse regering probeerde een verspreidingsverbod op te leggen aan de memoires van een oud geheim agent (Peter Wright) die uit de school klapte over de Engelse geheime dienst, nam het Hof in aanmerking dat het boek al in andere landen op luchthavens was te verkrijgen.⁴⁶ In deze zaak, die in de Engelse rechtssfeer nogal wat opzien heeft gebaard, stond centraal in hoeverre geheime overheidsinformatie met een publiekrechtelijk instrument verboden kon worden, terwijl deze langs andere weg al in het publieke domein was gekomen.⁴⁷ De toegankelijkheid van de informatie buiten het land dat de kennisneming probeerde te verhinderen (de abortusadvertenties uit Engeland die de Ierse regering probeerde te verbieden) speelde ook een rol in de *Open Door* zaak. Informatie over de abortusklinieken in Engeland, waarvoor in Ierland niet mocht worden geadverteerd, was ook in voor Ierse vrouwen toegankelijke media in Engeland te vinden.⁴⁸

De Europese Conventie droeg ook bij aan het ontwikkelen van een Europese norm die grote vrijheid aan het openbare debat over zaken van publiek belang schiepte. Al in 1976 formuleerde het EHRM in het *Handyside* arrest de beroemde norm dat “freedom of expression constitutes one of the essential foundations of a democratic society (...) It is applicable not only to information or ideas that are favourable received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb the State or any sector of the publication”. Deze norm werd met name ook toegepast op *public figures*, voor het eerst in 1986 in de *Lingens* zaak over de kritiek op een Oostenrijkse politicus.⁴⁹ Dit zijn normen die haaks staan op die van het Edict van Worms 450 jaar eerder. In dit opzicht is er in Europa bij de vrijheid van het openbare

⁴⁴ Het Hof had dat al eerder in de *Spycatcher* en *Wingrove* zaken gedaan.

⁴⁵ EHRM 17 juli 2001, *NJ* 2002, 444, mnt. EJD.

⁴⁶ EHRM 26 november 1991, *NJ* 1992, 457, mnt. EJD.

⁴⁷ Zie Aylmerton, ‘*Spycatcher* case: Confidence, Copyright and Contempt’, in: Shetreet (1991), p. 23-40.

⁴⁸ EHRM 29 oktober 1992, *NJ* 1993, 544, mnt. EJD.

⁴⁹ EHRM 8 juli 1986, *NJ* 1987, 901., mnt. EAA.

debat en de ongehindere grensoverschrijding van informatie dus vooruitgang geboekt: nationale beperkingen die niet aan deze maatsaf voldoen worden opzij gezet.

In zaken van moraal, goede zeden en godslastering toont het Hof zich veel terughoudender. Het blijft daarin vasthouden aan de ook reeds in de Handyside geformuleerde norm: 'It is not possible to find in the domestic law of the various Contracting States a uniform European conception of morals. The view taken by their respective laws of the requirements of morals varies from time to time and from place to place (...). By reasons of the direct continuous contact with the vital forces of their countries, State authorities are in principle in a better position than the international judge to give an opinion on the exact content of these requirements as well as on the necessity of a restriction to meet them.' Dit is wat men in het Amerikaanse recht, waar er een uitgebreide jurisprudentie over bestaat, 'community standards' noemt. In een aantal zaken waar godsdienstige opvattingen van een plaatselijke meerderheid in het geding waren, liet het Hof nationale beperkingen in stand.⁵⁰ Hier blijven er dus belangrijke nationale verschillen die bij grensoverschrijding tot conflicten kunnen leiden die niet op Europees niveau kunnen worden opgelost.

2. Omroep en film

2.1 Omroep

De ontwikkeling van de film en de omroep brachten het voorafgaand toezicht terug dat voor de pers aan het einde van de 19e eeuw werd afgeschaft. Bij omroep speelde de aard van het medium een grote rol. Het grensoverschrijdende karakter stelde al meteen de kwestie van de politieke uitingsvrijheid centraal. Ook het gevreesde zedenbederf was echter een belangrijk aandachtspunt.⁵¹ In Nederland ontstond in de jaren dertig met de Radio Controle Commissie een vergaande vorm van voorafgaand toezicht. Het ging in de sterk tussen links en rechts zich polariserende samenleving vooral om politieke controle op uit te spreken redevoeringen die vooraf aan de Radio Controle Commissie (bijgenaamd: rococo) moesten worden voorgelegd. Het kon ook voorkomen dat tijdens de uitzending 'de knop werd omgedraaid' als teksten werden uitgesproken die niet voorafgaand door de rococo waren beoordeeld. Ook hier stonden mogelijke grensoverschrijdende beledigingen van bevriende staatshoofden (in de jaren dertig behoorden Hitler en Mussolini daar nog bij!) centraal. De voorafgaande controle werd met de komst van de Omroepwet, 1967 bijgezet in het museum van relekwieën.

De Nederlandse ontwikkeling heeft haar eigenaardigheden omdat de uitvoering van de taak van de publieke omroep in handen is gelegd van particuliere organisaties (de omroepverenigingen). Daardoor is de repressieve en preventieve overheidsinvloed op de inhoud van de uitzendingen meer op afstand geplaatst dan in de landen waar de publieke omroep een geheel publiekrechtelijk organisatie is geworden. Dergelijke publieke organisaties zijn vatbaarder voor zelfcensuur.

Internationaal is de grensoverschrijdende macht van het nieuwe medium een voorwerp van zorg gebleven. Hoewel artikel 10 van het EVRM spreekt over de informatievrijheid 'ongeacht grenzen', laat het blijkens de slotzin van het eerste lid verdergaande

⁵⁰ EHRM 20 september 1994 (zaak *Otto Preminger-Instituut*), NJ 1995, 366, mnt. EJD; EHRM 25 november 1996 (zaak *Wingrove*), NJ 1998, 359, mnt. EJD.

⁵¹ Dommering e.a. (2000), p. 167-169. In meer lagemene zin: Van Eijk (1992) en Wijffes (1988).

overheidscontrole op omroep en film toe.⁵² Zo bepaalt het verdrag betreffende het gebruik van radio-omroep in het belang van de Vrede dat een staat de uitzendingen kan verbieden die ‘ten nadele van de goede internationale verstandhouding er toe kan leiden, dat zij de bevolking van enig gebied zou kunnen opwekken tot handelingen in strijd met de binnenlandse orde of met de veiligheid van een Hoge Verdragssluitende Partij.’⁵³ Bekender is de Europese Conventie over grensoverschrijdende televisie van de Raad van Europa dat de verdragssluitende staten opdraagt er op toe te zien dat ‘News shall fairly present facts and events and shall encourage (...) that all programservices shall respect the dignity of human being. In particular they shall not a. be indecent and in particular contain pornography; b. give undue prominence to violence or be likely to incite racial hatred’. Dit mixtum compositum oogt beter dan het Edict van Worms, maar bevat toch zoveel vage normen (‘indecent’, ‘fair’) dat het een vergaande interventiebevoegdheid van de nationale overheid geeft ten aanzien van grensoverschrijdende informatiestromen die via televisie worden aangeboden. Nederland heeft deze verdragen daarom niet (langer) willen ratificeren.⁵⁴ De EG richtlijn Televisie zonder grenzen (89/552) stelt de vrije circulatie van grensoverschrijdende omroep in artikel 2 voorop, maar kent toch nog een opschortbepaling wanneer in strijd wordt gehandeld met artikel 22 dat het uitzenden van op een jeugdig publiek gerichte porno of geweldsfilms verbiedt.

Bij omroep richtte de aandacht zich, meer nog dan bij de pers, op de verspreiders. De situatie was ook overzichtelijker dan in de tijd van Malesherbes. De techniek van de aardezenders maakte het gemakkelijk het nationale territoir af te palen, hoewel de verdragende lange golf van de radio al direct problemen opleverde. Bij televisie en de minder verdragende radiogolven kon de centrale verspreider op nationaal grondgebied worden aangepakt. Bij de verder dragende radiogolven moest de techniek van de storing van de aansnellende ongewenste boodschap worden aangewend (*the Voice of America* in voormalig Oost-Europa) of de confiscatie en beperking van de verspreiding van ontvangapparatuur, zoals bijvoorbeeld bij de Duitse bezetting van West-Europa in de Tweede Wereldoorlog. De Sovjet Unie heeft trouwens om dezelfde reden het gebruik van het fotokopieerapparaat bemoeilijkt, en in China heeft een meldingsplicht bij de politie voor het in gebruiknemen van een PC gegolden.⁵⁵ Andere beeldstandaarden voor televisie (zoals in Frankrijk) zijn ook bekende manieren om grensoverschrijding van een informatiestroom te bemoeilijken.

De oorlogen van de twintigste eeuw zijn radio en televisie oorlogen. Met name ook de effectieve afrendeling van de ‘theater of war’ kan bij televisie effectiever plaatsvinden, omdat cameraploegen maar op bepaalde plaatsen kunnen worden toegelaten. Bekend is de volkomen vertekende berichtgeving van de BBC van de Falkland oorlog.⁵⁶ De berichtgeving over de Golfoorlog in de jaren negentig was een grote glorificatie van de militaire successen. De lijken van de misschien wel 200.000 Irakezen die in hopen langs de wegen lagen werden niet getoond.⁵⁷

⁵² Zie voor de verdragsgeschiedenis Van Eijk (1992), p. 136e.v.

⁵³ Geciteerd bij Van Eijk (2002).

⁵⁴ Zie Van Eijk (2002).

⁵⁵ Dommering (2000), p. 468; Kilchenstein (1997), p. 30.

⁵⁶ Cohen, ‘Informations Policy and the Falklands Conflict’, in: Shetreet (1991), p. 153-157.

⁵⁷ Pilger (1994), p. 151-155.

De komst van de satelliet maakte de greep van de nationale overheid op de elektronische informatie moeilijker. In internationaal verband leidde dit in de Verenigde Naties tot een discussie over de verdeling van de *footprints* van de satellieten met in achtneming van de *prior consent* regel in plaats van de *free flow of information*: een triomf dus voor de nationale informatiesouvereiniteit.⁵⁸ De bekende anti *overspill* bepaling uit de WARC⁵⁹ 1977, regel 428A, luidde: ‘In devising the characteristics of a space-station in the broadcastingsatellite service, all technical means available shall be used to reduce to the maximum extent practicable, the radiation over the territory of the other countries unless an agreement has been reached with such countries.’ Later is de prior consent regel afgezwakt ten gunste van de free flow of information, maar het belangenconflict is aanwezig gebleven. Een andere manier om de grensoverschrijdende informatiestroom te frustreren kan het opwerpen van een taalbarrière zijn, zoals de Nederlandse zaak over het ondertitelverbod leert. Nederland probeerde de ontvangst van buitenlandse commerciële omroepen die de publieke omroep concurrentie zouden kunnen aandoen door het uitzenden van Nederlandse reclameboodschappen te belemmeren door de toegang tot de uitgezonden buitenlandstalige films onmogelijk te maken door niet toe te staan dat deze Nederlands werden ondertiteld (zoals bij buitenlandse films in Nederland gebruikelijk is).⁶⁰

Het verlies van de controle over de bron, had tot gevolg, evenals dat bij het boek het geval was, dat men achter de nationale verspreiders aanging. In het geval van de omroep is dat de kabel, die de laatste lijn vormt in de verspreiding van het satelliet signaal.

2.2 Film

‘The crucial problem of political cinema is not to accept or reject the interference of the censor but to create work that make the censor’s methods inoperable. Only what stays within range of the censors imagination can be censored’

*De Poolse filmer A. Wadja*⁶¹

De film werd vanaf haar uitvinding die ver terug ligt in de 19e eeuw volgens het jaarmarktmodel (de reizende voorstellingstent) en het theatermodel (de bioscoop in het centrum van de stad) aangeboden. Anders dan bij het theater vond de censuur tot ver in de twintigste eeuw centraal plaats, al zijn de nationale modaliteiten verschillend. Het was een wereldwijd verschijnsel, zowel in de democratieën als autoritaire en totalitaire regimes van links en van rechts.⁶² Films, en later ook video’s werden daarbij systematisch vooraf beoordeeld, soms helemaal niet, of gecoupeerd toegelaten voor bepaalde leeftijdscategorieën of met waarschuwingen gelabeld. Politieke controle was ook belangrijk. In het gedeelde Duitsland heeft in West-Duitsland lange tijd een

⁵⁸ Fawcett (1984), p. 68.

⁵⁹ World Administrative Radio Conference waar de radioregulation in het kader van de Internationale Telecommunicatie Unie worden vastgesteld.

⁶⁰ HvJEG 26 april 1988 (*Kabelregeling*, zaak C 352/85).

⁶¹ Andrzej Wadja, in: Petrie(1997), p. 109.

⁶² Voor internationale overzichten, zie Van der Burg & Van den Heuvel (1991), hoofdstuk VI en Petrie (1997).

invoerverbod gegolden voor films die als propaganda tegen de democratie konden worden aangemerkt.⁶³ Films die in het eigen land verboden waren, werden een succes in het Westen, zoals de Chinese film 'Raise the Red Lantern', totdat ook in China een soort samizdat cultuur ontstond van illegale videobanden die in het eigen land werden verspreid.⁶⁴

Maar de democratie deed er niet voor onder. Zo is de generatie van na 'de Bevrijding' in West-Europa opgegroeid met bioscopen, bewaakt door strenge portiers, waar rolprenten met sentimentele sex, Eddie Constantine schertsgevechten, Westerns met klapperpistolen en Koude Oorlog vijandbeelden waren te zien. De primaire geslachtskenmerken der sexen bestonden niet, een secundair geslachtskenmerk wilde nog wel eens in een hoekje op het scherm verschijnen als de schaar van de censor slordig was geweest, terwijl er bij een gevecht soms een toefje ketchup bij wijze van bloedspat viel waar te nemen. Maar daarmee is dan toch maar een generatie met betugelde zinnen opgegroeid die de Europese Gemeenschap tot stand heeft gebracht. De Amerikaanse industrie, belangrijke leveranciers van het internationale filmproduct, regisseerde dit proces trouwens zorgvuldig. Deels om de Amerikaanse overheid buiten de deur te houden die van de Supreme Court een vrijbrief had gekregen om regulerend in te grijpen omdat het First Amendment minder bescherming bood (de SC vond film geen meningsuiting, maar een 'business pure a simple')⁶⁵, deels onder druk van een felle katholieke lobby, deels om een product waarin zwaar was geïnvesteerd zonder teveel risico's voor overheidsinterventie in de internationale markt te zetten, werd er in Hollywood een stevig systeem van zelfcensuur opgetuigd. Een man die – hoe kan het ook anders- Lord heette, zette een code (*Lord's Code!*) in elkaar die enerzijds niet toeliet in een film naaktheid, excessief geweld, blanke slavernij, onwettige genotsmiddelen (dus wel: veel sigaretten), lust en goddeloosheid te tonen, anderzijds voorschreef het huwelijk, de Amerikaanse regering en de godsdienst in een positief daglicht te plaatsen.⁶⁶ Films kregen ook moral ratings die beslissend waren voor de kansen op wijde distributie. Illustratief is deze aanwijzing aan een beginnende scenarioschrijver door een oude Hollywood rot: 'The hero as well as the heroine, has to be virgin. The villain can lay anybody he wants (...) as long as you shoot him at the end. When he falls with a bullet in his forehead, it is advisable that he clutches at the gobelin on the library wall and brings it down over his head like a symbolic shroud (lijkwade).'⁶⁷

Het klimaat veranderde in de VS toen de Supreme Court in 1952 alsnog constitutionele bescherming aan het filmmedium bood en daarmee de productiecode van haar gezag beroofde.⁶⁸ Toch zou het nog tot de jaren tachtig duren voordat film als een ongecensureerd medium in de VS en Europa tot haar recht kon komen.⁶⁹

Video vergrootte de vrijheid omdat de distributie daarvan minder gecentraliseerd en controleerbaar was. De verspreiding van de videorecorder waardoor de kennisneming

⁶³ Kilchenstein (1997), p. 21.

⁶⁴ Tony Rayns, 'China: censors, scapegoats and bargaining chips', in: Petrie (1997), p. 161-167.

⁶⁵ Zie Asscher (2002), p. 177.

⁶⁶ Black (1996).

⁶⁷ Black (1996), p. 4.

⁶⁸ Zie Asscher (2002), p.177-178. Couvares (1996), p. 258-275.

⁶⁹ Black (1998), hoofdstuk 5; Van de Burg & Van den Heuvel (1991), p. 127.

geheel aan de openbare vertoning (van oudsher het aanknopingspunt voor overheidsingrijpen) was onttrokken, deed de rest.

2.3 Het EHRM en de film en de omroep

Het is niet toevallig dat de eerste doorbraakarresten over omroep van het EHRM, de zaken *Autronic* en *Groppera*⁷⁰, betrekking hadden op satellietontvangst: getoetst werden nationale wettelijke bepalingen die satellietontvangst van uit een ander land afkomstige programma's beoogden te verhinderen. In het laatste geval liet het een bepaling die het nationale systeem beoogde te beschermen tegen het uitzenden zonder nationale vergunning in stand, in het eerste geval prevaleerde de vrijheid om informatie die afkomstig was van een buitenlandse satelliet te ontvangen.

Wat de inhoudelijke normstelling betreft zien we het Hof ook bij omroep vasthouden aan een Europese benadering, zoals de beslissing in de *Jersild* zaak leert.⁷¹ Wel zien we het Hof hierbij de aard van het medium en het publiek dat naar het programma kijkt betrekken; afwegingsfactoren die het niet in die mate bij papieren media in aanmerking neemt.

Bij film en video die de lokale autoriteiten (Engeland, Tirol) zedenkwetsend en godslasterlijk vonden, trad het terug, zoals de hiervoor besproken zaken *Otto Preminger* en *Wingrove* leren. Europa is daarin sinds de 16e eeuw niet veel opgeschoven, al behoren brandstapels tot het verleden. Het Hof is er fel om bekritiseerd, met name ook omdat het in de *Preminger*zaak ging om een verfilming van het stuk *Das Liebeskonzil* dat al honderd jaar als boek vrij circuleerde en als toneelstuk was opgevoerd.⁷² We zien het Hof hier de bevolking in de lokale katholieke gemeenschap dat in beginsel toegang had tot de vertoning in een bioscoopzaal doorslaggevend achten, en dus sterk aanleunen tegen de oude bioscoopcensuur. Ook de beslissing in de *Wingrove*zaak is kwetsend, omdat het Hof voorbij gaat aan de scherpe kritiek die de beslissing van de Engelse rechter nu juist in Engeland had opgeroepen, omdat er voor werd gepleit de strafbare godslastering die in het geding was als strafbepaling af te schaffen.⁷³

2.4. Enige algemene gevolgtrekkingen: jurisdictie, toepasselijke norm, technisch ontwerp en private regulering

De grensoverschrijdende situaties die ik tot dusver besproken heb kenmerken zich door een duidelijke plaats van handeling. Het boek gepubliceerd in land A gaat de grens over naar land B. De film geproduceerd in land A gaat de grens over en wordt in land B voor een plaatselijk publiek vertoond. Het omroepprogramma uitgezonden in land A, gaat via een aarde of ruimtezender de grens over en wordt ontvangen in land B. In alle gevallen kan aan de grensoverschrijding een publiekrechtelijke verspreidingsbeperking worden tegengeworpen of wordt de inhoud van de uiting aan een strafrechtelijke of civielrechtelijke norm van land B getoetst. Omdat het vermeende onrechtmatige handelen zich afspeelt op het grondgebied van land B achten de rechters in land B zich

⁷⁰ EHRM 28 maart 1990 (*Groppera*) en 22 mei 1990 (*Autronic*), *NJ* 1991, 739 en 740, mnt. EAA.

⁷¹ EHRM 23 september 1994, *NJ* 1995, 387, mnt. EJD.

⁷² Zie o.a. D. Voorhoof (1994) en (1997).

⁷³ Caspar Henderson, in: Petrie (1997), p. 115.

bevoegd om van de zaak kennis te nemen. De zaak richt zich meestal mede tegen de verspreider in land B. Komt de zaak bij het EHRM dan toetst deze het feiten en normencomplex in land B aan het EVRM. Er vindt een afweging plaats wanneer Europese normen moeten prevaleren boven plaatselijke. In geval van een debat over de publieke zaak prevaleert de Europese norm, in geval van godsdienst en moraal prevaleren de 'community standards'.

We zagen dat bij de omroep de techniek een rol kan gaan spelen bij de beperkingen in de verspreiding, omdat zenders zo gericht kunnen worden dat grensoverschrijding zoveel mogelijk wordt tegengegaan, of door het oprichten van stoorzenders en het hanteren van andere standaarden. Een vertaalverbod is een andere manier om tegen te gaan dat de uit land A afkomstige informatie beschikbaar komt in land B.

Een interessant, maar niet bemoedigend, aspect van film is geweest dat het bij de Amerikaanse industrie (die voor de wereldproductie van groot belang was en is) tot een diep ingrijpend systeem van zelfcensuur heeft geleid, waarmee de nationale overheidsensors op hun wenken werden bediend. Hollywood heeft decennia lang films geproduceerd, die aan een blank, katholiek en kapitalistische wereldbeeld beantwoordden. Daarmee werd een morality proof exportproduct geproduceerd dat gretig in het buitenland werd afgenomen.

II Censuur en het telecommunicatienet: telefonie en internet

3.1 Van Telefonie naar Internet

De bouw van het telefoonnet, per draad en draadloos, dat eerder begon dan de omroep (omroep werd eerst gezien als een vorm van telefonie)⁷⁴ betekende een totaal nieuwe manier van grensoverschrijdende communicatie. De techniek van het via lokale, nationale en internationale centrales geschakelde net, opende de mogelijkheid om niet meer aan grenzen gebonden communicatie te verrichten. Het telefoonnetwerk heeft zich ontwikkeld als een internationaal netwerk voor persoonlijke communicaties (het telefoongesprek). Daarom is het lange tijd buiten de discussie van de vrijheid van meningsuiting gebleven. Het telefoongesprek werd door de telecommunicatie-onderneming getransporteerd, die, gelet op het geheime karakter daarvan, met de inhoud van de communicatie niets te maken had en er ook niet voor verantwoordelijk gesteld kon en wilde worden. Het juridisch statuut was het telefoongeheim. Met de ontwikkeling van telecommunicatiesoftware werd het mogelijk over dezelfde koperdraden en etherfrequenties een radicaal andere vorm van overdracht te realiseren waarmee naast applicaties in de individuele sfeer zoals e-mail ook (semi) openbare toepassingen als discussiegroepen en websites waarop openbare informatie wordt aangeboden, kunnen worden gerealiseerd.⁷⁵ Een telecommunicatiesysteem bestaat ruwweg uit drie lagen, waarvan de eerste gevormd wordt door de fysieke infrastructuur (koper, glas, radio-elektrisch spectrum), de tweede door de vervoersdiensten en de daarbij behorende protocollen (telefonie, internet om een paar te noemen die het meest gangbaar zijn geworden) en de laatste die men in telecommunicatietermen de 'applicaties' pleegt te noemen (telefoongesprek, fax, e-mail, website). De bijzonderheid van het internetprotocol is dat het in de tussenlaag een verbinding heeft gelegd met ieder fysiek

⁷⁴ Dommering e.a (2000), p. 123, p. 261.

⁷⁵ We houden op met gedetailleerde beschrijvingen van het internet. Een van de betere is te vinden in Biegel (2001), part I.

intermediair en iedere applicatie, waarvan met name de html taal (de ‘doorlink’ taal) zo belangrijk is geworden.⁷⁶

Het Internet bestaat uit een netwerk van netwerken dat gebouwd wordt op de fysieke lagen die deels het telefoonnet vormen. Het gebruikt niet de geschakelde techniek, maar de pakketschakeling, die het een niet centralistisch karakter geven dat niet aan (nationale) schakelcentrales is gebonden. Informatie wordt voor verzending in pakketjes verdeeld die langs verschillende routes (die per pakket kunnen verschillen en wereldwijd heen en weer kunnen worden ‘gekaatst’ voor ze hun bestemming bereiken) worden verzonden om op de plaats van bestemming weer in elkaar te worden gezet. Het World Wide Web verbindt alle locale en regionale netten en de databestanden van alle computers in de wereld, individuele en collectieve. Dat geeft het haar ‘virtuele’ karakter dat niet aan een geografische realiteit is gebonden. Dit virtuele net is van Amerikaanse oorsprong (ontwikkeld door de Amerikaanse defensie en universiteiten) en bevindt zich nog steeds in de Amerikaanse invloedssfeer.⁷⁷

De technische bouwstenen van het Internet bestaan uit de applicatiesoftware (de HTML taal), de navigatiesoftware (Netscape), het TCP/IP communicatieprotocol dat alle applicaties in zich opneemt, de servers die toegang geven tot het internet, de routers die de pakketjes doorsturen en de ‘roots’. De laatste vormen een gedistribueerde databank die vanuit root A die zich in de VS bevindt wordt geactualiseerd en die domeinnamen koppelt aan IP nummers. Zonder dit gigantische elektronische telefoonboek kan het Internet niet bestaan. Al deze technische schakels die niet hiërarchisch ten opzichte van elkaar, maar in onderlinge afstemming functioneren, vormen ook de kwetsbaarheid, omdat het veel meer dan bij de tot dusver bekende communicatietechnologie is te reguleren door ingrepen in de techniek. Ik kom er hier na op terug.

De communicatiepatronen zijn grillig en veelvormig. Databanken kunnen worden ontsloten doordat het publiek via het HTTP protocol toegang krijgt tot de systematisch geordende bestanden, deze kan raadplegen, en eventueel ophalen. Personen kunnen informatie op het Web zetten om daar te raadplegen en op te halen door onbekende bezoekers op een webpagina. De discussiegroepen (opvolgers van de chatboxen van de telefonie) brengen ongekende aantallen en veelal anonieme personen samen in een al of niet gemodereerde discussie. Anonimiteit, een beschermingslaag uit het begin van de boekdrukkunst, beleeft als middel om vrij te debatteren een wederopstanding. Maar wat het meest intrigerende probleem is: de informatie-uiting en uitwisseling heeft geen duidelijke geografische plek en publiek meer. De in brokstukken opgesplitste pakketten informatie vliegen alle kanten op, informatie wordt aangeboden op een server in land A, maar door individuen die geen groep vormen opgehaald en geconsumeerd via servers in landen X, Y en Z.

De niet aan grenzen gebonden communicatie wordt als het ultimatum van vrijheid van communicatie gezien, maar laat ook nieuwe vormen van vergaande overheidsrepressie toe. In de zomer van 2002 trok de zaak van de Engelse Guardian correspondent Anrew Meldrum in Zimbabwe de aandacht. Deze werd onder de draconische perswetten van Mugabe vervolgd voor een bericht over Zimbabwe dat hij op de Engelse site van de Guardian had geplaatst en dat daar was opgehaald door de geheime politie in Zimbabwe. De Guardian wordt niet verspreid in Zimbabwe. We zien dat de autoriteiten in het land

⁷⁶ Biegel (2001), p.191 ev. Het gaat hier om een gesimplificeerd OSI model dat ik ook al eens in Dommering (2001) heb uiteengezet.

⁷⁷ Biegel (2001), p. 197. Voor een beschrijving van het Internetadresseringssysteem, zie ook Sitompoel e.a. (2001), deel 3.

van onderdrukking nog gemakkelijker de dissidenten in eigen land kunnen achterhalen dan in het tijdperk van de samizdat. Bekend is ook hoe in China geprobeerd wordt het in- en uitgaande Internetverkeer onder controle te krijgen door routing naar door de regering gecontroleerde servers (Malesherbes importsteden voor boeken!) en door blokkering of filtering van browsers zoals Google. De maatregelen zijn in 2002 geïntensiveerd: Internetcafé's zijn vergunningplichtig, moeten minderjarigen weren en het surfgedrag van hun klanten controleren en twee maanden bewaren; de belangrijkste providers hebben zich, na een bestraffing, zelfcensuur opgelegd. Ook in andere Aziatische landen probeert de regering een stevige greep te houden op in- en uitgaand Internetverkeer.⁷⁸ En dan zijn er natuurlijk ook weer de ambassadeurs die zich beklagen in het land waar een dissidente site zich bevindt. Kortgeleden werd ik geconfronteerd met een brief van de Turkse ambassadeur in Nederland die zich beklaagde over een in het Engels en Turks gestelde website op de server van een Nederlandse provider waarin werd opgeroepen tot oppositie tegen de Turkse regering. En inderdaad: president Johnson had niet zo veel last van demonstraties in Amsterdam waarin spandoeken met 'Johnson moordenaar' werden megedragen. Op een in het Engels gestelde website zouden ze die demonstratie in de VS hebben kunnen zien.

De oorlogen van de 21e eeuw zijn Internetoorlogen qua militaire technologie en qua communicatie. Precisie-aanvallen uit de lucht worden uitgedacht op verschillende plaatsen die via intranetten met elkaar communiceren, gesimuleerd in virtuele situaties en uitgevoerd vanachter de PC.⁷⁹ Tijdens de oorlog in voormalig Joegoslavië in 1999 werden de Internet high ways die de Slavische Service Providers met het buitenland verbonden (twee glasvezel kabels en een satellietverbinding) die onder Amerikaanse controle stonden, overladen met verkeer waardoor geen effectieve communicatie met het buitenland mogelijk was.⁸⁰ Maar ook voor terroristische aanslagen biedt het Internet nieuwe mogelijkheden. Zo opereerde Al Queda met in het Arabisch gestelde sites vanuit China met propagandische *jihad* boodschappen in het Arabisch (dat de Internetcensors in China niet konden lezen) met daarin weer verstopt geheime boodschappen. Het vertaalverbod dat Nederland in de strijd tegen de buitenlandse commerciële omroep inzette, wordt hier een terroristisch aanvalswapen!⁸¹

Er zijn vier aspecten die Internet anders maken: meer mogelijkheid door regulering via techniek, geen plaats van handeling van de uiting, de hyperlink HTML taal, de nieuwe rol van de verspreider. Dat maakt het vraagstuk van de grensoverschrijdende censuur veel complexer dan bij alle tot dusver beproefde openbare systemen van communicatie. Alvorens daarop in te gaan bespreek ik een aantal in VS en Europa berechte gevallen, die inhoud geven aan de juridische discussie.

3.2 Verschillende gevallen.

3.2.1 Verenigde Staten

In de VS, koploper in deze ontwikkeling, zijn er een aantal zaken die de aandacht verdienen. Ze zijn interessant omdat het gaat om interstatelijke communicatie. Ik

⁷⁸ Shapiro (1999), p. 65-66.

⁷⁹ Ignatieff (2000).

⁸⁰ Biegel (2001), p. 126.

⁸¹ Zie de *Wall Street Journal Europe* 11 november 2002: 'How Al Queda enlisted the Internet in service of world-wide Jihad.'

bespreek kort de zaken *Cubby vs Compuserve*, *Thomas* en *Zeran*, beslissingen van lagere federale rechters, waarin het respectievelijk ging om de aansprakelijkheid van de service provider en welke community standards op de informatie(verschaffer) van toepassing moesten worden verklaard. Daarna komen de zaken aan de orde die voor het Supreme Court zijn geweest om de Communications Decency Act (CDA) en de Children On Line Act (COPA) aan het First Amendment te toetsen. Het ging om federale wetgeving die er op gericht was om bepaald op Internet beschikbare informatie uit het gezichtsveld van kinderen te houden. De wetgeving noopte educatieve instellingen en bibliotheken maatregelen te treffen om toegang voor minderjarigen te beperken. Men noemt dat ook wel *zoning*: bepaalde sites zijn alleen voor meerderjarigen toegankelijk. Tenslotte komt de Children's Internet Protection Act (CIPA) aan de orde. In deze zaken gaat het om *filtering*: het plaatsen van filters die voorkomen dat toegang wordt verkregen tot informatie die bepaalde woorden of beelden bevat. Overigens is hier ten opzichte van de film niets nieuws onder de zon: de leeftijdsgrens om de film te mogen zien heet nu *zoning*, en het knippen van de filmcensor heet nu *filtering*. Maar er is toch een verschil: knipte de censor het verboden beeld geheel of gedeeltelijk weg, het filter onderdrukt de hele film.

In 1993 speelde de zaak *Cubby vs Compuserve*.⁸² Compuserve werd aangesproken voor een voor de onderneming beledigend geachte uitlating op een bulletinboard. De federale rechter in New York hield Compuserve niet aansprakelijk op grond van het eerder door de SC ontwikkelde leerstuk dat een boekverkoper of een bibliotheek (secondary publishers) informatie niet ter beschikking zal stellen als hij voor de inhoud daarvan moet opdraaien, tenzij hij de inhoud kent.

De positie van de service provider werd duidelijker onder de CDA. De CDA was onder meer het antwoord geweest van de wetgever op de uitspraak in de *Prodigy* zaak uit 1995, waarin een federale rechter, anders dan in de *Cubby vs Compuserve* zaak, de service provider Prodigy aansprakelijk had gehouden voor een mededeling op een bulletinboard op haar server, omdat deze door of vanwege Prodigy werd gemonitord. Zij werd daardoor een 'primary publisher' in plaats van een 'secondary publisher', zoals in de *Cubby* zaak.⁸³ In de *Zeran* zaak, aangespannen tegen service provider *American On Line*, werd opnieuw de vraag opgeworpen wat de positie was van de provider. De zaak ging over een anonieme berichtenverspreider die advertenties op een site onderhouden door AOL plaatste naar aanleiding van de bomaanslag in 1995 in Oklahoma. Hij bood shirts aan met opschriften 'Visit Oklahoma.... It's a BLAST' en gaf als besteladres het telefoonnummer van de heer Zeran op, die er niets mee te maken had. Deze werd vervolgens bedreigd. De actie van Zeran tegen AOL voor het niet tijdig staken van de verspreiding van de anonieme voor hem zeer schadelijke berichten werd afgewezen op grond van dezelfde CDA die door het SC kort daarna inconstitutioneel werd bevonden wegens de te grote vaagheid van de norm. De CDA bepaalde namelijk ook dat service providers niet aansprakelijk konden worden gehouden voor de doorgifte van berichten via hun systeem. De Federale rechtbank die dat besliste zag daarin nu juist het belang van de First Amendment bescherming van de CDA.⁸⁴

⁸² Beschreven in K. Koelman 'Online Intermediary Liability', in: Hugenholtz (2000), p. 40-41.

⁸³ Zie Koelman, a.w. noot 82, p. 35.

⁸⁴ Biegel (2001), p. 136.

In de *Thomas* zaak uit 1996 kreeg een federale rechter te beoordelen of exploitanten van een Bulletinboard, zijnde het echtpaar Thomas vanuit hun huis in Californië, op een in Californië gelegen server, aansprakelijk konden worden gehouden voor het verschaffen van toegang. Geregistreerde en betalende leden konden toegang krijgen tot seksueel beeldmateriaal. Een undercover overheidsbeampte uit Tennessee abonneerde zich, haalde via telecommunicatienetten plaatjes op vanuit Californië naar de PC in zijn huis in Tennessee, en diende een klacht in wegens overtreding van de pornografiewetten van de staat Tennessee bij de autoriteiten van die staat. De Thomassen werden veroordeeld door de federale rechter wegens het verspreiden van pornografie, welke beslissing werd bevestigd door de *appèlrechter*. Een verzoek om te worden gehoord door de Supreme Court werd afgewezen.⁸⁵ De rechter paste de community standards van Tennessee toe die duidelijk minder tolerant waren dan die in Californië. Het argument was dat de Thomassen klanten uit Tennessee dan maar hadden moeten weigeren. Of zij inderdaad wisten dat en materiaal werd gedownload naar die staat werd niet vastgesteld, terwijl de strafbepaling die de verspreider bestrafte die eis wel stelde.

Bekender zijn geworden de beslissingen van de Supreme Court in de *Reno/ACLU* zaak en de *COPA* zaak.⁸⁶ In de eerste zaak toetste de SC aan het First Amendment een bepaling uit de Communications Act over het beschikbaarstellen van ‘indecent information’ via een communicatienetwerk aan derden, waarvoor beheerders van communicatiefaciliteiten aansprakelijk werden gehouden als zij daarvan wisten. De bepaling werd door het SC te vaag bevonden. Het paste dus het first amendment leerstuk omtrent het ‘chilling effect’ toe: om aan de vage verbodsbepaling te kunnen voldoen, zou een informatieverschaffer ook de ter beschikkingstelling van informatie aan volwassenen die wel geoorloofd was achterwege laten. De beslissing is vooral belangrijk omdat het SC ten principale maatstaven, die zijn ontwikkeld voor de bescherming van de pers (‘the free market place of ideas’), toepaste. Het achtte het Internet bij uitstek een medium om de vrijheid van meningsuiting te verwerklijken, een radicaal andere benadering dus dan de eerste confrontatie van het Hof met de film.⁸⁷

Het volgende hoofdstuk in de ontwikkeling van de federale rechtspraak vormt de uitspraak van de SC in 2002 in de *COPA* zaak (*Ashcroft vs. ACLU*). De *COPA* was bedoeld om de bezwaren die kleefden aan de CDA weg te nemen, maar ook deze wet werd door het SC uiteindelijk te vaag geacht, omdat de weer gebezigde zoneringsstechniek, volwassenen belemmerde om toegang te krijgen tot door het first amendment beschermde informatie. De discussie over de community standards die in deze zaak werd gevoerd, leidde niet tot een meerderheidsopinie van het Hof. Erg veel begrip heeft het Hof echter niet voor het argument dat community standards geen hanteerbare norm voor het Internet opleveren omdat het uit honderdduizenden gemeenschappen bestaat: ‘If a publisher wishes for its material to be judged only by standards of particular communities, then it need only to take the simple step of utilizing a medium that enables it to target the release of its materials into those communities.’

Een nieuw hoofdstuk vormen de zaken over toepassing van de CIPA. Deze wet richt zich tot de bibliotheken en verplicht hen filters in te bouwen in hun apparatuur om de toegang tot bepaald materiaal onmogelijk te maken. Een Federale Rechter in Virginia achtte in 1998 de verplichting om een dergelijk filter te plaatsen in strijd met het first

⁸⁵ De zaak staat beschreven bij Biegel (2001), p. 41-42.

⁸⁶ Voor beschrijving van deze zaken Biegel (2001), p. 79 e.v., p. 128 e.v., Asscher (2002), p. 190 e.v.

⁸⁷ Zie Asscher (2002), p. 189.

amendment.⁸⁸ In 2002 gaven federale rechtbanken soortgelijk beslissingen in de zaken *American Library Association vs US* en *Multnomah County Library vs US*. Uit de overwegingen in de laatste zaak: ‘We find that, given the crudeness of the filtering technology, any technology measure mandated by CIPA will necessarily block access to a substantial amount of speech whose suppression serves no legitimate interest.’⁸⁹

Deze zaken gingen gepaard met een publieke discussie waaraan de grote Service Providers deelnamen over zelfregulering in de vorm van het aanbieden van filterprogramma’s die de gebruikers zelf konden installeren. Ook vormen van labeling, black en white listing werden gepropageerd. We zien dus een nieuwe discussie ontstaan over zelfregulering om de zwaardere overheidsmaatregelen buiten de deur te houden. We herkennen de ontwikkeling in de filmindustrie in de jaren dertig. Er is een belangrijk verschil: de zelfregulering richtte zich toen op de bron, de producent; deze zelfregulering richt zich op de gebruiker, omdat de bron niet meer is te reguleren.

3.2.2 Europa

In Europa vragen drie zaken de aandacht: de *Compuserve* zaak in Duitsland, de *Yahoo* zaak in Frankrijk en de *Deutsche Bahn/Radikal* zaak, deels in Duitsland, deels in Nederland. In al deze zaken ging het om de positie van de service provider en, daarnaast, de hyperlink.

In 1995 deed de politie in München een inval in de kantoren van Compuserve omdat de server van deze service provider toegang gaf tot neo-nazi materiaal en pornografie op het Internet. In reactie sloot Compuserve deze sites af, echter op een manier dat ook ander wel geoorloofde informatie niet meer toegankelijk was.⁹⁰ In feite werd de toegang in Duitsland platgelegd. De Duitse manager Somm werd door de rechter in München, minder verlicht dan zijn federale collega in New York, veroordeeld voor overtreding van Duitse pornografiewetten. In hoger beroep werd die beslissing vernietigd omdat inmiddels de Informations- und Kommunikationdienste Gesetz (*Teledienst Gesetz*) in werking was getreden, die een beperking van de aansprakelijkheid van de Service Provider bevat als hij geen kennis draagt van het informatiemateriaal dat hij doorgeeft.

Op 20 november 2000 vaardigde het Tribunal de Grande Instance in Parijs een bevel uit tegen *Yahoo* om vanuit Frankrijk geen toegang meer te verschaffen tot webpagina’s waarop Nazi artikelen bij opbod werden verkocht. De server bevond zich in de VS. De actie was aangespannen door een Joodse belangenorganisatie. Enige weken later weigerde een rechter in Californië de beslissing te erkennen omdat zij in strijd zou zijn met het first amendment.⁹¹ De Franse rechter paste de Franse wetgeving toe die holocaust ontkenningen verbiedt. Noch de jurisdictie noch de toepasselijke norm was in discussie.

Een laatste zaak die ik noem is de *Deutsche Bahn/ Radikal* zaak. Deze zaak begon al in 1996 in Duitsland te spelen.⁹² De Duitse Autoriteiten pakten een studente Angela Marquardt aan die op de door haar geredigeerde webpagina een link had gemaakt naar het tijdschrift *Radikal* waarin methoden werden beschreven om bomaanslagen op

⁸⁸ Zie Asscher (2002), p. 191.

⁸⁹ *Multnomah County Library vs. US*, 01-CV-1322 (2002).

⁹⁰ Ik volg de beschrijving van deze zaak bij Biegel(2001), p. 43-44.

⁹¹ De zaak wordt uitvoerig geanalyseerd in Reidenberg (2002).

⁹² Zie Shapiro (1999), p.69.

treinen te plegen en werd aangegeven hoe je die kon laten ontspreken. Pogingen om toegang tot de Nederlandse server, waar de pagina op stond, te blokkeren waren mislukt. De zaak werd door de rechter afgewezen, echter niet op principiële overwegingen. De zaak had in 2002 een vervolg in Nederland toen Deutsche Bahn een actie in kort geding begon tegen XS4All om de toegang op haar server tot de sites van Radikal te blokkeren. De zaak werd geflankeerd door een vordering tegen een Stichting ter bevordering van Informatie en Publiciteit die een hyperlink naar de site van Radikal had opgenomen. De President wees beide vorderingen toe. Hij liet het toepasselijke recht in het midden omdat hij het plaatsen van informatie zowel naar Nederlands en Duits recht onrechtmatig achtte. Ook de vordering tegen de hyperlinkplaatser werd toegewezen met de vergelijking dat ook de uitgever van een krant aansprakelijk kan worden gesteld voor de inhoud van door derden geplaatste advertenties.⁹³

Terwijl in verschillende nationale jurisdicties dit soort zaken spelen, zien wij ook discussies ontstaan over zelfregulering en het opstellen van gedragscodes, waarvan de tot standkoming door de Europese Commissie wordt gestimuleerd. Ik noem het INCORE programma dat beoogt tot een Europese zelfregulering door Internet Providers te komen.⁹⁴ De E-Commerce richtlijn⁹⁵ voert een aantal geharmoniseerde regels in waarvan de belangrijkste zijn een horizontale aansprakelijkheidsregel voor de service provider, vergelijkbaar met de Duitse Teledienstgesetz. Zij vestigt als hoofdregel dat op een grensoverschrijdende dienst het recht van het land van oorsprong van toepassing is. Het toepassingsbereik voor deze richtlijn op zaken met betrekking tot vrijheid van meningsuiting is kwetsief zoals we hierna zullen zien.

3.3 Een balans: wat gaat het EHRM doen?

Met de hiervoor besproken beslissingen in het achterhoofd, sta ik kort stil bij de vraag welke vragen in het kader van 10 EVRM openstaan en hoe deze zich verhouden tot de jurisprudentie die het EHRM met betrekking tot de oude media heeft ontwikkeld.

3.3.1 Jurisdictie

In geen van de zaken die hiervoor zijn besproken, schijnt een wezenlijk bevoegdheidsvraagstuk te rijzen. De rechter in het land waar tegen de uiting wordt opgekomen, acht zich bevoegd omdat daar het effect van de (vermeende) onrechtmatige uiting optreedt. Bij grensoverschrijdende communicatie is dat ook vaste jurisprudentie van nationale en Europese rechters die allen oordelen dat de plaats van het schadetoebrengende feit rechtsmacht schept: is het Handlungsort onduidelijk dan kan de eiser altijd kiezen voor het Erfolgsort.⁹⁶ Internet schept hier toch een nieuwe dimensie omdat er voor het optreden van het 'Erfolg' altijd een actieve handeling van het publiek nodig is. Dit logt in op de site, bekijkt de informatie en haalt deze vervolgens zelf op. Als de website geen enkel aanknopingspunt met het land waar de informatie wordt opgehaald, vertoont (qua taal of inhoud) lijkt mij jurisdictie niet zonder meer

⁹³ Voorzieningenrechter Amsterdam 15 april en 20 juni 2002, *Computerrecht* 2002/5, p. 309-311 met noot A.F. Asscher. Inmiddels bevestigd door het Hof Amsterdam.

⁹⁴ Zie onder meer Dommering (2001), p. 505.

⁹⁵ 8 juni 2002, 2000/31/EG.

⁹⁶ Voor een handzame samenvatting van het Nederlandse en Europese recht, zie Morel c.s. (2002), p. 30 e.v.

vanzelfsprekend. Toch zien wij dat noch in de VS (de zaak Thomas), noch in Duitsland (de zaak Compuserve) noch in Frankrijk (de zaak Yahoo) noch in Nederland (de zaak Deutsche Bahn) de rechter er een punt van maakt. Uit de oproepbaarheid en het algemene aanbod om producten of diensten te kopen wordt de gerichtheid op het land van de rechter afgeleid. In de Deutsche Bahn zien wij de actie zich verplaatsen naar Nederland waar de server van XS4All is gesitueerd en dat is het enige aanknopingspunt. Het EHRM zal met deze vraag niet worden geconfronteerd, omdat de klacht over schending van het verdrag zowel uit het land van het Handlungsort als uit dat van het Erfolgsort afkomstig kan zijn.

3.3.2 De toepasselijke norm en wat geldt Europees?

Tot dusver zagen we dat de door de rechter berechte gevallen zich bevinden in het randgebied van de vrijheid van meningsuiting: pornografie, racisme en terreur. Als we kijken naar de normen die het EHRM heeft ontwikkeld over de discussie over zaken van openbaar belang, dan is er geen reden om deze niet door te trekken naar het Internet. Naar mijn mening is het publiekscriterium dat het Hof nog hanteerde in de Jersildzaak voor het Internet niet zonder meer toepasbaar, ook niet als het gaat om een gemodereerde discussie omdat daarbij veel anonieme deelnemers zijn. Wel lijkt het mij van belang dat een uiting op een website wordt beoordeeld in de context van het redactioneel beleid van de site, omdat daarmee natuurlijk ook een publiek wordt opgebouwd. Het beginsel van het land van oorsprong dat de E-commerce richtlijn hanteert is niet goed toepasbaar op zaken van vrijheid van meningsuiting, temeer daar de uitzonderingen die de richtlijn op dit beginsel toelaat nu juist liggen in de sfeer waarin zich meestal conflicten met de vrijheid van meningsuiting voordoen en het Internet ook een medium kan zijn om aan de repressie in het eigen land te ontkomen.

De community standards zullen, evenals in de VS, in Europa spoedig het hete hangijzer vormen, omdat de community op het Internet niet bestaat: er is geen bioscoop in Tirol, een videotheek in Londen of een omroepuitzending in een bepaald land. Er is een bioscoop of videotheek die door de hele wereld kan worden bezocht. Dit dwingt mijns inziens tot het formuleren van aanvullende criteria. Hier lijkt mij het land van oorsprong wel een criterium, omdat de surfer virtueel reist naar het land van de losse zeden, omdat hij de strakke zeden van het eigen land wil ontgaan. Men kan op de Nederlandse raamprostitutie geen Iraakse normen toepassen. Dit sluit niet uit dat de verspreiders (de service providers) in het land van de surfer gerechtelijke acties kunnen verwachten, zeker als de rechter het met zijn jurisdictie niet zo nauw neemt. Daardoor kunnen Yahoo situaties ontstaan waarbij de rechter van het land van de service provider het vonnis uit het land van de surfer niet zal erkennen. Wanneer het EHRM met een dergelijke zaak zal worden geconfronteerd zal het dus een keuze moeten maken. De Thomaszaak in de VS en de impliciete uitlating van het SC in de COPA zaak dat dit een risico van degenen is die de informatie op het net zet, lijken mij onjuist. Dat zou het Internet tot een te riskant medium maken. Pas als overduidelijk is dat de informatie uit land A ook bedoeld is voor land B kan er aanleiding zijn om daarvan af te wijken. Het hanteren van de Engelse taal lijkt mij onvoldoende, omdat deze zich heeft ontwikkeld tot een lingua franca. Als een Parijse pornobioscoop toeristen in de stad trekt met Engelse teksten is dat geen reden op die bioscoop de normen van Tennessee toe te passen.⁹⁷

De conclusie dringt zich op dat voor de openbare discussie de Europese norm die het EHRM heeft ontwikkeld voor andere media doorslaggevend moet zijn. In zaken van

⁹⁷ Voor een lijst van criteria die bij reclame worden gehanteerd, zie Moerel c.s (2002), p. 22-24.

moraal en fatsoen gaat de surfer naar een andere community en is in beginsel het land van oorsprong van de uiting beslissend.⁹⁸

3.3.3 Aansprakelijkheid verspreiders

In de Internet omgeving komt de nadruk te liggen op de service providers. Zij zullen in het algemeen in het land waar de verspreiding wordt bestreden worden aangepakt. In de VS waren dat in de CDA, COPA en CIPA zaken de bibliotheken en educatieve instellingen, in Cubby en Zeran de service providers, in Europa ging het om de service providers in CompuServe, Yahoo en XS4All.

De E-Commerce richtlijn formuleert een beperkte uitzonderingsgrond in het geval de service providers in het kader van hun dienstverlening informatie doorgeven of kort vasthouden en opslaan. Deze norm is beperkt geformuleerd en alleen van toepassing als het gaat om een informatiedienst in de zin van de richtlijn Diensten in de Informatiemaatschappij (98/34/EG), waarvoor een betalingselement is vereist. De Voorzieningenrechter achtte in de Deutsche Bahn zaak deze regels daarom kennelijk niet van toepassing. Dat neemt niet weg dat rechtstreekse toepassing van artikel 10 EVRM tot dezelfde vragen leidt. De door het SC ontwikkelde norm dat een onderscheid gemaakt moet worden tussen primary en secondary publishers verdient navolging. Een service provider kan onmogelijk overzien wat er op de duizenden pagina's op zijn server staat. In dat opzicht is hij een elektronische bibliotheek van Alexandrië geworden. Hem daarvoor aansprakelijk houden heeft een chilling effect en zal hem er van weerhouden informatie waar enig risico aan kleeft te verspreiden, nog afgezien van het feit dat de kosten van de voorzorgsmaatregelen er hem op den duur van zullen weerhouden zijn voor de verspreiding van informatie onontbeerlijke diensten aan te bieden. Uit de jurisprudentie van het EHRM valt de lijn van het voorkomen van het chilling effect af te leiden. Ik noemde reeds de Ekinzaak, maar andere zaken geven duidelijk uitdrukking aan de zorg dat te grote risico's bij het openbaar maken een ontoelaatbare beperking van de vrijheid van meningsuiting kunnen vormen.⁹⁹

Dit is de eerste stap. De tweede is wanneer service providers wanneer zij op de aanwezigheid van onrechtmatig geacht materiaal worden geattendeerd deze moeten verwijderen: de zogenaamde *notice and take down* procedure.¹⁰⁰ In wezen spelen hier dezelfde vragen. Alleen bij evident onrechtmatig materiaal (bijvoorbeeld het uitlokken van terreur) kan er een verantwoordelijkheid zijn om iets te doen. Ik denk dan toch aan uitingen in de strafrechtelijke sfeer. De afweging kan overigens nog heel verschillend uitvallen. In de Zeranzaak, waar het ging om een betrekkelijk kras geval van onrechtmatige hinder, prevaleerde toch het First Amendment.

3.3.4 Verspreidingsverbod

Service providers zijn verspreiders. Zij worden in het land waar de informatie wordt ontsloten (de CompuServezaak in Duitsland, de Yahoozaak in Frankrijk) of op het web gezet (de Deutsche Bahnzaak in Nederland) geconfronteerd met verbodsacties. Daarbij

⁹⁸ In Dommering (2001), p. 503-504 werd nog onvoldoende onderscheid gemaakt tussen beide categorieën.

⁹⁹ Zie ook Schellekens (2001), p. 62-66.

¹⁰⁰ Zie Koelman, in: Hugenholtz (2000), p. 31.

komen twee proportionaliteitsvragen in beeld. Wordt door een verbod niet meer informatie getroffen dan strict noodzakelijk is? Wordt informatie verboden die langs andere wegen op het Internet toch wel is te vinden? De eerste vraag speelde vooral in de CDA, COPA en CIPA, maar was ook aan de orde in de Compuserve zaak. Als een verbod alleen kan worden geëffectueerd door technische maatregelen in de sfeer van zonerings en filtering, wordt er dan misschien teveel informatie ontoegankelijk gemaakt? Als dat zo zou zijn zou dat, net zoals in de VS, ook naar Europees recht te ver gaan. De uitspraak in de Ekinzaak veroordeelt immers duidelijk de te vage verbodsnorm.

De tweede vraag raakt een ander zoneringsvraagstuk, namelijk geografische zonerings. Kan een lokaal ontsluitingsverbod worden opgelegd, ook al is de informatie langs andere weg altijd is te vinden. Dat is immers op Internet dank zij zoekmachines en de HTML taal altijd het geval. Het speelde in de Spycatcher en Open Door zaak. Sommigen verdedigen een herterritorialisering van het Internet en achten een nationaal ontsluitingsverbod toelaatbaar.¹⁰¹ Dat is een pragmatische benadering. Aan een zekere geografische zonerings van het Internet valt niet te ontkomen, zeker als het gaat om rectificatie of verbods-acties die door de omstandigheden van het geval een sterk lokaal of nationaal karakter hebben. De taal en de aard van het onderwerp spelen daarbij een rol. Bij een wereldwijde discussie (bijvoorbeeld anti-globalisation) ligt dat anders.

3.3.5 Hyperlink

De HTML taal verbindt alle teksten op het Internet met elkaar. Dat betekent nog niet dat de hyperlink (het tot standbrengen van een verbinding met een andere tekst) automatisch aansprakelijkheid schept, zoals bijvoorbeeld in de Deutsche Bahnzaak werd aangenomen. Een hyperlink die een pure verwijzing bevat, zonder de inhoud met de eigen uiting te verbinden of daarin te incorporeren schept mijns inziens geen verantwoordelijkheid. Er zijn allerlei vormen van linken die dat wel doen.¹⁰² Het gebruik van een nieuwe taal die meer informatie ontsluit dan voorheen mag er niet toe leiden dat de mogelijkheden daarvan niet mogen worden benut. Dat staat gelijk met een verbod van de overheid alle regels van de grammatica of alle woorden van de taal te gebruiken. Of de verplichting bepaalde meningen dood te zwijgen. Of het verbod een bepaalde taal te gebruiken. Wij kennen dat van de vroegste censuur, met name natuurlijk uit de totalitair geregeerde landen, waar teksten nauwkeurig op apocriefe verwijzingen werden gecontroleerd en verwijzingen naar een persona non grata werden geschrapt. Taalverboden zijn echter ook door democratische landen als Nederland toegepast.

3.3.6 Regulering door techniek en zelfregulering

Het Internet biedt veel meer mogelijkheden om via de techniek bepaalde informatiestromen te sturen of te belemmeren. De niveau's van regulering zijn de verschillende schakels van het Internet. In de CDA, COPA en CIPA zaken ging het zowel om de vaagheid van de wettelijke norm als de grofheid van de technische ingreep om haar te effectueren. Technische regulering kan ook plaatsvinden door het ter beschikking stellen van software om filters in te bouwen. Ook in de browsers kunnen al filters worden ingebouwd. Ook op andere plaatsen in het net kunnen filters geplaatst worden. Al deze technieken zijn grof, omdat zij meer informatie afvangen dan nodig is en bovendien preventief werken. Zeker als zij gepaard gaan met codes van

¹⁰¹ Reidenberg (2002).

Voor de verschillende vormen (deep linking, framing, metatagging) zie Moerel (2002), p. 90. .

zelfregulering en ratingsystemen, zijn wij terug bij een systeem van (zelf)censuur dat ingrijpender is dan ooit toegepast op boeken, films en omroep. Allerlei informatie wordt bij voorbaat van de communicatie uitgesloten.

Ook op het niveau van de belemmering van de verspreiding van informatie is het Internet een veel kwetsbaarder netwerk dan werd gedacht. Routing via door de overheid gecontroleerde servers en routers, het storen van vitale verbindingaders en controle en storing van het adresseersysteem liggen op de loer. Hier wreekt zich de informele en anarchistische geschiedenis van het Internet, omdat de juridische status van dit soort interventies niet behoorlijk in formele wetgeving of verdragen vastligt. Als het EHRM er mee geconfronteerd zal worden is niet uit te sluiten dat alle opgeworpen belemmeringen niet eens de drempel van het 'prescribed by law' zullen passeren. Er wachten ons kortom nog vele Ekin zaken op het vlak van het Internet.

4. Algemene Conclusie

In het voorgaande heb ik het onderwerp grensoverschrijdende censuur in een historisch perspectief geplaatst om te laten zien dat er van de eerste censuur van een tekst naar het Internet een rechte lijn loopt. Het object van de censuur is hetzelfde gebleven: bescherming van de staat, het geloof en de goede zeden. Hoewel het ogenschijnlijk om verschillende normdoelen gaat is er een merkwaardige samenhang tussen deze heilige drie-eenheid. Ook de methode is hetzelfde gebleven: ingrepen vooraf of bedreiging met vage verbodsnormen en zware sancties achteraf. De preoccupatie met de grensoverschrijding van informatie is ook vanaf het begin van de censuur aanwezig. Daarvoor werden juridische belemmeringen opgeworpen, maar met de komst van de elektronische informatie ook steeds meer technische.

Ik heb laten zien hoe het EHRM bij de traditionele media bepaalde normen heeft ontwikkeld. Voor de inhoud van het Europese openbare debat over zaken van openbaar belang is voor alle media vooruitgang geboekt ten opzichte van het 16e eeuwse Europa, eerst van de godsdiensttwisten, later van de revolutie in het wereldbeeld en de inrichting van de maatschappij. Op het gebied van goede zeden en moraal prevaleert de nationale norm als community standard. Ten aanzien van absolute verspreidingsbeperkingen is het Hof altijd zeer kritisch geweest, zeker als het ging om informatie die al in het publieke domein was.

Tenslotte heb ik aan de hand van enige aansprekende gevallen in de VS en Europa laten zien dat het Internet nieuwe vragen oproept, zowel wat de plaats van handeling betreft als de toe te passen normen. Met name de community standards vormen steeds meer een problematisch gegeven. De surfer is een reiziger in duizenden communities. Waarom zou zijn eigen community daarom de norm kunnen stellen? Het Internet stelt ook nieuwe vragen van wereldwijd werkende verspreidingsverboden en de proportionaliteit daarvan. De technische component wordt steeds sterker als middel van regulering. Ook zelfregulering van het kanaal of het randapparaat geeft nieuwe censuurmogelijkheden, zoals dat bij de film in de hoogtijdagen van Hollywood aan de bron geschiedde.

Maar bovenal: de verspreiders (de service providers) staan meer dan ooit in de geschiedenis van de internationale censuur in het centrum van de belangstelling. Zij vormen de meest kwetsbare schakel in de vrijheid van het Internet.

Armada, Tijdschrift voor Wereldliteratuur, februari 2002, nr 25, special over censuur in onder meer China, Rusland, DDR, Tsjechië en Zuid Afrika (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2002): Armada (2002).

Asscher, L.F. *Communicatiegrondrechten* (Amsterdam: Otto Cramwinckel 2002): Asscher (2002).

Bellanger, Cl. (e.a. eds.). *Histoire Générale de la Presse française* (Parijs: Presses Universitaires de France 1969-1976), meer delen: Bellanger c.s.(1969-1976)

Birn, R. Malesherbes and the call for a Free Press, in: *Darnton c.s.(1989)*, 50-66: Birn (1989).

Biegel, S. *Beyond Our Control? Confronting the Limits of our Legal System in the Age of Cyberspace* (Cambridge, Massachusetts, London: MIT Press 2001): Biegel (2001).

Black, J. *The English Press in the Eighteen Century* (London/Sydney: Croom Helm 1987): Black (1987)

Black, G. *Hollywood censored, Morality, Codes, Catholics, and the Movies* (Cambridge/New York/Melbourne: Cambridge University Press 1996): Black (1996).

Black, G. *The Catholic Crusade Against The Movies, 1940-1975*, (Cambridge/New York/Melbourne: Cambridge University Press 1998): Black (1998).

Burg vd, J.H. & Heuvel vd, J.H. *Film en overheidsbeleid, Van censuur naar zelfregulering* (Den Haag: SDU 1991): Vd Burg & vd Heuvel (1991).

Censer, J.R. *The French Press in the Age of Enlightenment* (London: Routledge 1994): Censer (1994).

Chartier, R. *Les Origines Culturelles de la Révolution Française* (Parijs: Ed. du Seuil 1990): Chartier (1990).

Chentalinski, V. *La parole ressuscitée, Dans les archives littéraires du K.G.B.* (Parijs: Robbert Laffont 1993): Chentalinski (1993).

Coetzee, J.M. *Giving Offense, Essays on censorship* (Chicago: The University of Chicago Press): Coetzee (1996).

Couvares, F.G. (ed.), *Movie Censorship and American Culture* (Washington/London: The Smithsonian Institute 1996): Couvares (1996).

Curtis, J.A.E. *Mikhail Boelgakov, Les manuscrits ne brûlent pas* (Parijs: Bloomsburg 1991): Curtis (1991)

Darnton, R; Roche, D. (eds.) *Revolution in Print, The Press in France (1775-1800)* (Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press in collaboration with the New York Public Library 1989): Darnton c.s. (1989).

Darnton, R. *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York/London: Norton 1995): Darnton (1995).

Dommering, E.J. e.a. *Informatierecht, Fundamentele rechten voor de informatiesamenleving* (Amsterdam: Otto Cramwinckel, 2000): Dommering e.a. (2000).

Dommering, E.J., 'Een Tirolse politiemans of een Tirolse privédetective', in: K. Byttebier, R. Feltkamp & E. Janssen (eds.), *Internet en Recht* (Antwerpen/Apeldoorn: Maklu 2001): Dommering (2001).

Dommering, E.J. "Fortuyn, de LPF en het Vrije Woord", in: *Ars Aequi* 51 (2002), p. 615-616: Dommering (2002).

Dury, M. *La censure, la prédication silencieuse*, (Parijs: Éditions Publisud 1995): Dury (1995).

Eisenhardt, U. *Die kaiseliche Aufsicht über Buchdruck, Buchhandel und Presse im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation (1496-1806)* (Karlsruhe: 1970): Eisenhardt (1970).

Eisenstein, E.L. *The printing press as an agent of change* (Cambridge/London/New York/New Rochelle/Melbourne/Sydney: Cambridge University Press 1985): Eisenstein (1985).

Eijk, van, N.A.N.M., *Omroepvrijheid & Overheidsbemoedening*, (Amsterdam: Otto Cramwinckel 1992): Van Eijk (1992).

Eijk, van, N.A.N.M. 'Geen frequenties voor onruststokers', in: *Mediaforum* 2002, 11/12: Van Eijk (2002).

Enno van Gelder, H.A. *Getemperde Vrijheid, Een verhandeling over de verhouding tussen Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw* (Groningen: Wolters-Noordhoff 1972): Enno van Gelder (1972).

Enno van Gelder, H.A. *Vrijheid en Onvrijheid in de Republiek, geschiedenis der Vrijheid van Drukkers en Godsdienst van 1572 tot 1798* (Haarlem: Tjeenk Willink 1947): Enno van Gelder (1947).

Ermolaev, H. *Censorship in Soviet Literature 1917-1991*, (New York/London: Rowman & Littlefield Publishers 1997), Ermolaev (1997).

Fawcett, J.E.C. *Outer Space, New Challenges to Law and Policy* (Oxford: Clarendon Press 1984), Fawcett (1984).

Israel, J.I. *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modernity 1670-1750* (Oxford: Oxford University Press 2001): Israel 2001.

Goldstein, R.J. *Political Censorship of the Arts and the Press in Nineteenth-Century Europe* (Houndmills/Basingstoke/Hampshire/London: Macmillan 1989): Goldstein (1989).

Hesse, C. *Publishing and Cultural Politics in Revolutionary France, 1789-1810* (Berkeley/Los Angeles/Oxford: The University of California Press 1991): Hesse (1991).

Hugenholtz (ed.), P.B. *Copyright and Electronic Commerce* (Den Haag/Londen/Boston: Kluwer Law International 2001): Hugenholtz (2001).

Ignatieff, M. *Virtual Wars* (London: Chatto & Windus 2000).

Kilchenstein, G. *Frühe Filzensur in Deutschland*, (München: Diskurs Film Verlag Schaudig und Ledig 1997): Klichenstein (1997).

Koszyk, K. *Vorläufer der Massenpresse, Ökonomie und Publizistik zwischen Reformation und Französischer Revolution* (München: Goldmann 1972): Koszyk (1972).

Kronenberg, M.E. *Verboden Boeken en Opstandige Drukkers in de Hervormingstijd* (Amsterdam: Van Kampen & Zoon 1948): Kronenberg (1948).

Luykx, Th. *Evolutie van de communicatiemediën* (Brussel: Elsevier Sequoia 1978): Luykx (1978).

Milton, J. *Aeropagitica* (1644), geciteerd wordt uit de verzamelde werken uitgegeven bij Oxford University Press (Oxford/New York: Oxford University Press 1990), Orgel, S; Goldberg, J. (eds.): Milton (1990).

Malesherbes, *Mémoires sur la librairie; Mémoire sur la liberté de la presse* (présentation Roger Chartier), Parijs: Imprimerie Nationale (Acteurs de l'Histoire) 1994: (Malesherbes 1994).

Moerel, E.M.L, Noorda, C.W. & Morée, E.J. *On line reclame* (Kluwer: Deventer 2002). Moerel c.s (2002).

Leemans, I. *Het woord is aan de onderkant, Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Uitgeverij Vantilt 2002): Leemans 2002.

Petrie, R. *Film and Censorship, The Index Reader* (London/Washington: Cassell 1997): Petrie (1997).

Pilger, J. *Distant Voices* (London: Vintage 1994): Pilger (1994).

Plantin-Moretus, *Antwerpen, Dissident, Drukkerscentrum, de Rol van de Antwerpse Drukkers in de Godsdienststrijd in Engeland (16e eeuw)*, catalogus van een tentoonstelling (Antwerpen: Snoeck-Ducaju 1994): Plantin-Moretus (1994).

Reidenberg, J.R. 'Yahoo and Democracy on the Internet', in: 42 *Jurimetrics* 2002 (spring), p. 262-280.

Shapiro, A.L. *The Control Revolution* (New York: BBS Public Affairs 1999): Shapiro (1999).

Roche D. 'Censorship and the Publishing Industry', in: *Darnton c.s.(1989)*, 3-26: Roche (1989).

Schneider, M. *De Nederlandse Krant, Van 'Nieuwstydinghe' tot Dagbladconcentratie* (Amsterdam: Van Kampen 1943), geciteerd wordt de derde druk uit 1968: Schneider (1968).

Shetreet, S (ed.), *Free Speech and National Security* (Dordrecht/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers 1991).

Schiphof, Tj. *De vrijheid van het toneel*, (Amsterdam: Otto Cramwinckel 1994). Schiphof (1994).

Siebert, F.S. *Freedom of the Press in England 1476-1776* (Illinois: University of Illinois Press 1952): Siebert (1952).

Sitompoel, N; Tonkens, F; Eijk, van N.A.N.M; Dommering, E.J. *(Zelf)regulering van nummers en domeinnamen* (Den Haag: SDU 2001, IteRreeks nr. 46): Sitompoel e.a. (2001).

Voorhoof, D. 'Godslastering en de vrijheid van kunstexpressie : een Europese 'fatwa' vanuit Straatsburg', in: *ICM Jaarboek Mensenrechten 1994* (Antwerpen/Apeldoorn: Maklu 1995), p. 208-225: Voorhoof (1994).

Voorhoof, D. 'Vrijheid van kunstexpressie, filmkeuring en godslastering', in: *Auteurs & Media* 1997/2, p. 191-196.

Weekhout, I. *Boekensensuur in de Noordelijke Nederlanden, De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*, (Ijkpunt 1650), (Den Haag: SDU 1998).

Wijfjes, H., *Radio onder Restrictie. Overheidsbemoeienis met radioprogramma's 1919-1941* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG 1988): Wijfjes (1988).